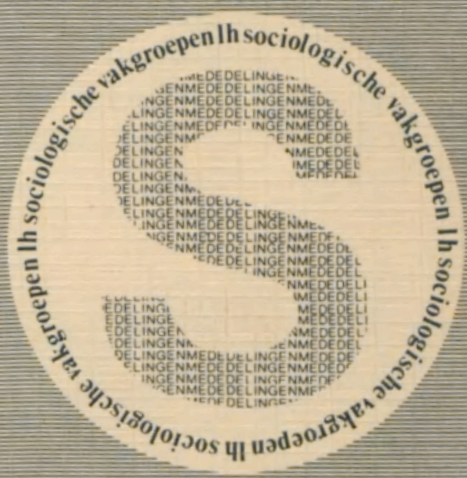

Landbouwk. Universiteit
Hasselt
6706 KN Wageningen
Tel. 08370 - 82493

recreatiegedrag en economische crisis

henk de jong

not

vakgroepen voor sociologie / occasional papers of the departments of sociology

06 34 2505

MEDEDELINGEN VAN DE VAKGROEPEN SOCIOLOGIE AAN DE LANDBOUWHOGESCHOOL

Doelstelling van deze reeks is om aan medewerkers en studenten van de vakgroepen Sociologie Westerse Gebieden en Agrarische Sociologie van de Niet-Westerse Gebieden een extra publicatiemogelijkheid te bieden en hiermee derden beter te kunnen informeren over het bij deze vakgroepen verrichte onderzoek.

Redactiecommissie : Drs. A.J. Jansen
Ir. B.E.J.C. Lekanne dit Deprez
Dr. Q.J. Munters

Redactiesecretariaat: Vakgroep Sociologie (50)
Landbouwhogeschool
Hollandseweg 1
6706 KN Wageningen
(tel.: 08370 - 84452)

REKREATIEGEDRAG EN EKONOMISCHE KRISIS

Henk de Jong

Wageningen

1983

MEDEDELINGEN VAN DE VAKGROEPEN SOCIOLOGIE VAN DE LANDBOUWHOGESCHOOL

No 7

INHOUDSOPGAVE

TEN GELEIDE	5
I. INLEIDING	7
Aanleiding tot de studie en doelstelling	7
Probleemschets	8
Probleemstelling	9
Werkwijze	11
Afbakening van onderzochte factoren	12
Definiëring van gehanteerde begrippen	13
Opzet	14
DEEL 1 INKOMEN EN REKREATIEGEDRAG	16
II. INKOMEN EN REKREATIEGEDRAG; DE GEVOLGEN VAN EEN INKOMENSDALING	17
Inkomen en rekreatiegedrag	17
Inkomensdaling en uitgaven voor rekreatie	22
Inkomen en consumptiepatroon	27
Konklusies	29
III. REKREATIEGOEDEREN, INKOMENSDALING EN GEDRAG	31
Het bezit van duurzame rekreatiegoederen als onderdeel van het consumptiepatroon	31
Bezit en rekreatiegedrag, de gevolgen van een inkomensdaling	32
<i>Relaties tussen het bezit van enkele rekreatiegoederen en het 'vakantiegedrag'</i>	33
<i>(Auto)mobiliteit, economische crisis en rekreatiegedrag</i>	34
<i>Mobiliteit en rekreatie per inkomensklasse</i>	35
<i>Economische crisis en mobiliteit</i>	36
<i>De gevolgen voor de rekreatie in de jaren tachtig</i>	38

Konklusies	39
DEEL 2 ARBEIDSVRIJETIJD EN REKREATIEGEDRAG	41
IV. ONTWIKKELING VAN ARBEIDSVRIJETIJD EN REKREATIETIJD	42
De ontwikkeling van de hoeveelheid arbeidsvrijetijd	42
<i>Arbeidsduurverkorting</i>	43
<i>Vormen van arbeidsduurverkorting</i>	44
1. Arbeidstijdverkorting (44) 2. Vervroegde pensionering (45)	
3. Deeltijdarbeid (45) 4. Meer vakantiedagen per jaar (46)	
5. Edukatief verlof (46) 6. Konklusie (46)	
<i>Gevolgen voor het rekreatiegedrag</i>	47
De ontwikkeling van de rekreatietijd, de invulling van de arbeidsvrijetijd	48
<i>De ontwikkeling van de rekreatietijd</i>	49
<i>Enkele ontwikkelingen van invloed op de tijd voor rekreatie (de invulling van de arbeidsvrijetijd)</i>	50
1. Schaalvergroting (50) 2. De keuze tussen inkomen en vrije tijd (52) 3. De toename van de officieuze arbeid (53)	
Konklusies	54
V. MEER ARBEIDSVRIJETIJD; DE GEVOLGEN VOOR HET REKREATIEGEDRAG	57
De invloed van de beroepsarbeid op de vrije tijd	57
De invloed van minder werken op de besteding van de arbeidsvrijetijd en op het rekreatiegedrag	59
<i>Vergelijking 1975-1980</i>	62
<i>Konklusies</i>	62
Veel arbeidsvrijetijd; de tijdbesteding van werklozen, arbeidsongeschikten en gepensioneerden	63
<i>Beleving van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid</i>	64
<i>De tijdbesteding van werklozen, arbeidsongeschikten en gepensioneerden</i>	65
<i>Konklusies</i>	66
Eindkonklusies	67
DEEL 3 REKREATIEGEDRAG IN DE JAREN TACHTIG	69
VI. REKREATIEGEDRAG IN DE JAREN TACHTIG; VERANDERINGEN IN HET PATROON	70

Ontwikkelingen in het recreatiegedrag in de jaren tachtig	70
Sociale ongelijkheid in het recreatiegedrag	73
<i>De lagere inkomenscategorieën in de knel</i>	73
<i>Arbeidsvrijetijd en ongelijkheid</i>	75
Individualisering en privatisering versus kollektiverisering en maatschappij-betrokkenheid	77
<i>Individualisering</i>	77
<i>Scheiding privé-sfeer en publieke sfeer</i>	78
<i>Privatisering</i>	79
<i>Individualisering en privatisering; feitelijke trends?</i>	80
<i>De reactie op de economische recessie; kollektiverisering en maatschappij-betrokkenheid?</i>	81
1. Cultuur en economie (82) 2. Eenzaamheid (83)	
3. Meer op de gemeenschap gerichte activiteiten (83)	
4. Conclusie (84)	
Eindconclusie; recreatiegedrag in de jaren tachtig	85
VII. RECREATIEGEDRAG IN DE JAREN TACHTIG; VERANDERINGEN IN AKTIVITEITEN, VORMEN EN DE VRIJETIJDSEBESTEDING VAN ENKELE BEVOLKINGSKATEGORIEËN	88
Veranderingen met betrekking tot recreatie-activiteiten en recreatievormen	89
<i>Algemeen</i>	89
<i>Huiselijke kontakten</i>	91
<i>T.v., radio, afspeelapparatuur</i>	92
<i>Lezen</i>	93
<i>Uitgaan</i>	94
1. Horeca (94) 2. Cultuurparticipatie (95) 3. Conclusie (95)	
<i>Hobby's, sport, spel</i>	95
1. Sport (96) 2. Actieve belangstelling voor sport (96)	
3. Passieve belangstelling voor sport (96) 4. Sport in de jaren tachtig (96) 5. Hobbybeoefening (97) 6. Spel (98)	
<i>Planten, dieren, tuin, doe-het-zelf</i>	98
<i>Politiek, levensbeschouwing en vrijwilligerswerk</i>	99
1. Politiek (99) 2. Levensbeschouwelijke activiteiten (100)	
3. Vrijwilligerswerk (100) 4. Conclusie (100)	
<i>Openluchtrecreatie</i>	100
<i>Vakanties</i>	102
<i>Verblijfsrecreatie</i>	103

Watersport	105
Konklusie eerste paragraaf	106
Vrijetijdsbesteding van werklozen en arbeids- ongeschikten	107
Vrijetijdsbesteding van de lagere sociaal- economische klasse	110
DEEL 4 KONKLUSIES, KOMMENTAAR, AANBEVELINGEN	113
VIII. KONKLUSIES EN AANBEVELINGEN	114
Samenvattende beantwoording van de vraagstellingen	114
Beleidsaanbevelingen	121
Suggesties voor verder onderzoek	123
IX. DISKUSSIE OVER BELEIDSTHEMA'S EN DOELSTELLINGEN	125
Recreatie en wonen, nieuwe eisen aan de woonomgeving	125
Ruimtelijke aspecten, stedenbouwkundige konsepten	126
Kritiek op het stedenbouwkundig konsept van de jaren zeventig	128
Aanbevelingen	129
Toenemende sociale ongelijkheid	130
Aanbevelingen	131
Toenemende werkloosheid; een voorteken van de vrije- tijdsmaatschappij?	132
<i>Kritiek op de vrijetijdsmaatschappij?</i>	132
Oorzaken werkloosheid; automatisering of ekono- mische crisis?	134
Gewenste oplossingen voor werkloosheid	135
Beleidsdoelstellingen en kommentaar	136
Pleidooi voor kollektivisering en maatschappij- betrokkenheid	138
Tot slot	140
NOTEN	142
LITERATUURLIJST	144
BIJLAGE	150

TEN GELEIDE

Het is een juiste beslissing van de redactie van de Mededelingen van de vakgroep voor Sociologie, om de doktoraal-skriptie van Henk de Jong op te nemen in de reeks.

Het onderzoek, dat de auteur voor de P.P.D. Zuid-Holland heeft verricht, betreft een aktueel thema, dat in ruimere kring ter discussie staat. De auteur heeft als afstuderend rekreatiesocioloog recente empirische kennis verzameld en die, voorzien van een eigen stempel, in een systematisch en overzichtelijk betoog gegoten. Het maatschappelijk rendement van zijn werk wordt hopelijk groter door deze publikatie.

Behalve aan de medewerkers van de P.P.D. Zuid-Holland is veel dank verschuldigd aan Christien, die in korte tijd voor deze fraaie technische uitvoering wist te zorgen.

Th. Beckers

I. INLEIDING

Aanleiding tot de studie en doelstelling

Bij de provincie Zuid-Holland stelt men zich thans de vraag of het gevoerde recreatiebeleid nog 'up to date' is. Dit heeft ertoe geleid, dat de provincie nu bezig is met een evaluatie van het gevoerde beleid en een verkenning van de relevante actuele ontwikkelingen in het recreatiegedrag. Deze evaluatie en verkenning wordt verricht door de Planologische Dienst in Zuid-Holland.

De Dienst had in oktober 1982 een mededeling verspreid over diverse onderwijsinstellingen in Nederland, waaronder de Landbouwhogeschool te Wageningen. Hierin werd aan studenten de mogelijkheid geboden om eventueel als stagiaire één van de mogelijke voorstudies uit te voeren ten behoeve van een geaktualiseerde provinciale nota over het recreatiebeleid.

Op dat moment bezon ik me op een onderwerp voor een skriptie in het kader van een doktoraalvak recreatiesociologie. Gedurende mijn studie recreatiesociologie heb ik me met diverse thema's beziggehouden. Deze kennis leek goed bruikbaar voor een analyse van de mogelijke gevolgen van de economische crisis voor het recreatiegedrag.

De informatie die in deze verkennende studie wordt aangedragen is uiteraard niet alleen bruikbaar voor de provincie Zuid-Holland. De crisis en haar gevolgen voor de recreatie is een vraagstuk, dat voor iedere provincie en instantie op het gebied van de recreatie van belang is.

Tenslotte wil ik niet onvermeld laten, dat deze studie mede tot stand is gekomen door de stimulerende begeleiding van de heer Oostdijk, werkzaam in de onderafdeling landelijk gebied van de PPD in Zuid-Holland.

De doelstellingen van deze studie luiden als volgt:

- a) Het analyseren van de belangrijkste gevolgen van de economische crisis voor het recreatiegedrag.
- b) Het schetsen van de toekomstige gevolgen van de economische crisis voor het recreatiegedrag en de mogelijke konsekwenties voor het recreatiebeleid van de overheid.

Probleemschets

Een economische crisis is niet iets nieuws. Met name de jaren dertig kunnen sommigen zich nog goed herinneren. Er waren overeenkomstige problemen als nu (zoals werkloosheid, daling van de koopkracht), alleen waren de gevolgen extremer. Als men toen werkloos werd, wat op zich reeds tot grote sociale problemen leidde, dan was de bijstand minimaal. Ook in die periode werd er al gestudeerd op arbeidsduurverkortung als bestrijding van de werkloosheid. De levensstandaard was in die dagen veel lager dan nu het geval is. Dit kwam eveneens tot uitdrukking in de vrije tijd en de recreatie. Deze zijn nu veel sterker gekoppeld aan de konsumptie van goederen en diensten.

De periode van economische groei na de Tweede Wereldoorlog betekende een sterke groei van het reële inkomen en de konsumptie per hoofd van de bevolking. Het bestedingspatroon is de afgelopen decennia sterk veranderd. Men is meer gaan uitgeven voor vormen van konsumptie zoals alcohol, vervoer, 'ontspanning' en vakantie. Deze verandering wordt door sommigen toegeschreven aan de toename van de vrije tijd. (SCP 1978, p. 115) Anderen wijzen vooral op de toename van de welvaart voor de (lagere) inkomensgroepen, zodat het mogelijk werd meer dan het voor het bestaansminimum noodzakelijke aan te schaffen. (Wiebrens, 1981)

De ontwikkeling van het besteedbare inkomen en de hoeveelheid vrije tijd wordt eveneens gezien als belangrijke verklaring van de recreatieve groei in de laatste tientallen jaren. Ook dan wordt trouwens de ene faktor meer benadrukt dan de andere. Juist deze twee factoren komen als gevolg van de economische recessie in beweging. In vergelijking tot de voorgaande periode maakt het inkomen een tegen-gestelde ontwikkeling door, terwijl de hoeveelheid gedwongen vrije tijd plotseling toeneemt.

De jaren zeventig lieten reeds een afname van de economische groei zien, doch 1980 is het jaar, waarin de koopkracht voor alle categorieën van de bevolking daalde. In 1981 en 1982 zette deze tendens zich voort en algemeen wordt er voor de komende jaren een verdere wellicht aanzienlijke daling verwacht.

De mate waarin de koopkracht voor diverse categorieën verder zal dalen is uiteraard ook afhankelijk van de politieke besluitvorming.

De lengte van de werkweek stabiliseerde zich in de jaren zeventig tot net boven de 40 uur. Daarnaast was er voor een beperkte groep sprake van arbeidsduurverkorting. Vooral de recente explosieve toename van de werkloosheid leidt echter tot meer arbeidsvrijetijd. Bovendien neemt hierdoor de kans toe op het doorvoeren van verschillende vormen van arbeidsduurverkorting. Zo kan immers het schaarse goed arbeid eerlijker verdeeld worden.

We zijn de 750.000 geregistreerde werklozen reeds gepasseerd en er bestaan voorspellingen voor 1985 van meer dan 1.270.000 werklozen. (Heertje & Van der Wolk, 1982) Ook de toekomstige toename en verdeling van de hoeveelheid arbeidsvrijetijd is, voor een deel althans, een politieke kwestie.

Probleemstelling

We zijn hier dus niet geïnteresseerd in de economische crisis op zich, doch slechts in twee belangrijke gevolgen daarvan, namelijk de afname van de koopkracht en de toename van de arbeidsvrijetijd alsmede de effecten hiervan op het rekreatiegedrag. Toch leek het ons eveneens juist om na te gaan of de economische crisis gevolgen heeft voor het 'sociaal-kulturele klimaat'. We hebben gekozen voor de behandeling van enkele sociaal-kulturele ontwikkelingen die op hun beurt belangrijke konsekwenties kunnen hebben voor het rekreatiegedrag.

De probleemstelling valt uiteen in de volgende serie vragen:

- a) Wat is de huidige samenhang tussen enerzijds het inkomen en anderzijds het rekreatiegedrag?

Welke effecten heeft een koopkrachtdaling op dit gedrag?

- b) Wat is de huidige samenhang tussen enerzijds de hoeveelheid arbeidsvrijetijd en anderzijds het rekreatiegedrag? Welke

effekten heeft een toename van de arbeidsvrijetijd op dit gedrag?

c) Wat is de huidige samenhang tussen de economische situatie en sociaal-kulturele ontwikkelingen?

Wat betekent de economische crisis voor deze ontwikkelingen?

Welke effecten heeft dit op het recreatiegedrag?

Het gaat er in feite om een beeld te schetsen van ontwikkelingen, aksentverschuivingen in het gedragspatroon in de recreatie in de jaren tachtig. De resultaten van de hiervoor genoemde probleemstellingen dienen dus geïntegreerd te worden.

Daarom luidt de vierde vraagstelling:

d) Wat zijn de te verwachten gevolgen voor het recreatiegedrag in de jaren tachtig (aksentverschuivingen in het patroon) van zowel een koopkrachtdaling, een toename van de hoeveelheid arbeidsvrijetijd en sociaal-kulturele veranderingen?

Uiteindelijk zijn we eveneens geïnteresseerd in meer specifieke gevolgen voor het recreatiegedrag. Daarbij richten we ons op de konsekwenties voor recreatie-activiteiten, -vormen, en het gedrag van onzes inziens aandacht eisende bevolkingscategorieën. Zo komen we tot de vijfde vraagstelling:

e) Wat zijn de te verwachten specifieke gevolgen voor diverse vormen van recreatiegedrag in de jaren tachtig van een daling van de koopkracht, een toename van de hoeveelheid arbeidsvrijetijd en sociaal-kulturele veranderingen?

Deze studie is bedoeld als bijdrage tot meer inzicht in het recreatiebeleid. Hoewel de studie op verzoek van de PPD Zuid-Holland is verricht, zijn de getrokken konklusies door hun abstraktienivo landelijk gezien van betekenis.

De laatste vraagstelling is erop gericht aanbevelingen te doen voor het recreatiebeleid van zowel overheden als andere instanties.

f) Welke beleidsaanbevelingen kunnen worden gedaan op grond van de konsekwenties die de economische crisis heeft voor het recreatiegedrag?

Werkwijze

Deze studie is gebaseerd op literatuuronderzoek. De selectie van het gebruikte materiaal komt tot stand op basis van de te beantwoorden vraagstellingen. Geprobeerd wordt een zo breed mogelijk veld van informatie te bestrijken. Bij de opzet en de uitvoering van het onderzoek spelen uiteraard de werkwijze en visie van de auteur mee.

We zijn primair gericht op de verkenning van (mogelijke) tendensen en trends, die samenhangen met het inkomen, de hoeveelheid vrije tijd en sociaal-kulturele factoren. In eerste instantie verzamelen we steeds gegevens over de relaties tussen enerzijds inkomen, hoeveelheid arbeidsvrijetijd, en sociaal-kulturele factoren en anderzijds het rekreatiegedrag. Vervolgens proberen we op basis hiervan aannemelijk te maken wat de gevolgen zullen zijn van resp. een daling van het inkomen (of liever gezegd de koopkracht), een toename van de hoeveelheid arbeidsvrijetijd en sociaal-kulturele veranderingen voor het gedrag. Dit biedt ons een houvast om een beeld te schetsen van de mogelijke gedragsveranderingen in de jaren tachtig. Het is een voordeel dat dit beeld gedeeltelijk getoetst kan worden aan de feitelijke ontwikkelingen in de vrije tijd en de rekreatie, die veroorzaakt worden door de economische crisis. Voor een ander deel is dit echter niet mogelijk, omdat de effecten van de economische crisis pas over enkele jaren zichtbaar zullen worden.

In deel drie worden toekomstige ontwikkelingen beschreven, zoals die zich mogelijk of waarschijnlijk voor zullen doen bij ongewijzigd beleid. Het gaat hier voor een belangrijk deel om een trend extrapolatie voor de jaren tachtig. Daar waar gegevens over de huidige situatie ontbreken of waar thans geen ontwikkelingen zijn waar te nemen is een schatting gemaakt van de situatie in de komende jaren. We hebben dus even aangenomen, dat de huidige tendensen zich autonoom zullen voortzetten. In werkelijkheid is dit echter mede afhankelijk van de richting die men wil gaan.

In deel vier wordt daarom een door de auteur gewenste ontwikkeling aangegeven, in de vorm van beleidsaanbevelingen en commentaar rondom enkele relevante thema's. Sommige negatieve 'voorspellingen' gedaan in deel drie behoeven dus geen werkelijkheid te worden indien dit in het beleid wordt tegengegaan (op de wijze zoals

aanbevolen in deel vier).

In de studie wordt relatief veel aandacht geschonken aan het recreatiegedrag van de lagere inkomensklassen en de lagere sociaal-ekonomische strata. Hiervoor zijn twee redenen. Ten eerste verdienen deze categorieën veel aandacht, omdat ze mogelijkerwijs onevenredig zwaar zullen worden getroffen door de ekonomische krisis. Ten tweede vormt het gedrag van deze bevolkingscategorieën een richtlijn voor mogelijke ontwikkelingen in het gedrag van alle categorieën. Dit gedrag zal uiteraard slechts op bepaalde punten tenderen in de richting van het gedrag van de lagere inkomensklassen. Want het gedrag wordt ook beïnvloed door factoren als opleiding, beroepsprestige etc.

Afbakening van onderzochte factoren

Uitspraken over mogelijke of waarschijnlijke ontwikkelingen in het recreatiegedrag in de jaren tachtig zijn vooral gebaseerd op de verandering van twee factoren, inkomen en hoeveelheid arbeidsvrije tijd. Daarnaast zijn enkele relevante sociaal-kulturele veranderingen bestudeerd. De argumenten hiervoor zijn (nogmaals) kort opgesomd:

- De afgelopen decennia is het inkomen sterk toegenomen, terwijl de toename van de hoeveelheid vrije tijd toen relatief gering was. Daardoor is het gedrag in de vrije tijd en de recreatie steeds meer gekoppeld aan de aankoop en het gebruik van goederen en diensten.
- Zoals we eerder beschreven, wordt de recreatieve groei in verband gebracht met het inkomen en de hoeveelheid vrije tijd.
- Door de ekonomische krisis maken juist deze factoren een snelle ontwikkeling door. Het is daardoor waarschijnlijk, dat er belangrijke veranderingen in de vrije tijd en de recreatie zullen plaatsvinden.
- Wat betreft het sociaal-kulturele klimaat, zullen we een aantal belangrijke ontwikkelingen bestuderen, die in verband staan met de ekonomische situatie. Deze ontwikkelingen zijn individualisering, privatisering, kollektivisering en op het maatschappelijke betrokken tendensen. (Ook hier speelt overigens het welvaartsnivo, en dus het inkomen, een belangrijke rol).

- We nemen hier aan, dat overige met het rekreatiegedrag in verband staande factoren niet een dergelijke drastische ontwikkeling doormaken. Dit is een aanname die we (om ons te beperken) niet hebben onderzocht. Het betekent dat we geen aandacht hebben geschonken aan bijvoorbeeld demografische ontwikkelingen en overige niet behandelde sociaal-kulturele tendensen.

Definiëring van gehanteerde begrippen

Uit praktische overwegingen hebben we in deze studie gekozen voor een definiëring van rekreatiegedrag zoals deze meestal in de gebruikte literatuur plaatsvindt. Het voordeel is dat die meer mogelijkheden tot kwantificering biedt.

Rekreatiegedrag is dan het gedrag dat plaatsvindt in de tijd, die overblijft na aftrek van meer plichtmatige bezigheden, zoals beroepsarbeid, huishoudelijke arbeid, studie, eten, slapen, vervoer etc. Kenmerkend voor dat gedrag is de relatief grotere mate van keuzevrijheid, die er aan ten grondslag ligt.

In feite is dit echter een definitie, die de realiteit te simpel voorstelt. Ook in bijvoorbeeld de beroepsarbeid liggen immers momenten van keuzevrijheid. In het algemeen is deze vrijheid vergeleken met de arbeidsvrijetijd waarschijnlijk geringer. Anderzijds is het typische kenmerk van arbeid, namelijk het plichtmatige karakter daarvan, ook veelal aanwezig in verrichtingen, die het stemmen van rekreatie krijgen. (Het bespelen van een muziekinstrument wordt in een enquête geturfd als een rekreatie-activiteit. Als het gaat om verplichte pianolessen van een meisje, omdat haar ouders dit zien als 'zinvolle passering van de tijd', kunnen we dan nog spreken over keuzevrijheid?)

Rekreatiegedrag is in feite slechts een vakterm, een (wetenschappelijke) constructie; het gedrag of de beleving waarnaar verwezen wordt, is ingebed in en manifesteert zich in het totale leven. Deze konklusie komt eveneens uitdrukkelijk naar voren in diverse onderzoeken (Blokland, 1981. Karsten, 1981. Van 't Eind e.a., 1981), waarbij men middels open vraaggesprekken de betekenis tracht te achterhalen, die mensen zelf aan vrije tijd en rekreatie toekennen. Het leven blijkt te worden beleefd als een samenhangend geheel van (sociaal en ruimtelijk) gedrag. Daarin kunnen weliswaar onder-

scheidingen en aksenten worden aangebracht. Echter er bestaat voor het individu niet zo iets als een autonoom, scherp af te bakenen, rekreatiegedrag, in die zin dat het een eigen wetmatigheid kent los van andere levenssferen, zoals verkeer, wonen en werken. De wetenschappelijke-, de beleidsbenadering en de bemoeienis van instellingen met vrije tijd en rekreatie, dienen dit als uitgangspunt te nemen. Blijkbaar is dit thans niet het geval. (Van 't Eind e.a., 1981, p. 159) Een kwalitatieve en "holistische" benadering van het rekreatiebegrip zou meer moeten worden ontwikkeld en toegepast, omdat het de werkelijkheid meer inzichtelijk maakt. (Het brengt overigens ook nieuwe problemen met zich mee.)

Een holistische visie gaat uit van een samenleving die een sterke interne samenhang vertoont. Daarbij zijn er sterke verbanden en overeenkomsten tussen bijvoorbeeld rekreatiegedrag, wonen en werken (zie bijvoorbeeld Beckers, 1978 of Murphy, 1981.)

Wij kiezen dus voor de eerstgenoemde minder kwalitatieve omschrijving van rekreatiegedrag wegens gebrek aan beter (bij een literatuurstudie ben je overgeleverd aan andermans definitie).

Onder *arbeidsvrijetijd* verstaan we meestal - tenzij anders aangegeven - de tijd die overblijft na aftrek van de benodigde tijd voor beroepsarbeid.

Tenslotte nog een opmerking over het gebruik van de woorden inkomen en koopkracht. Deze worden door elkaar gebruikt, omdat het uit het gelezen onderzoek ook meestal niet duidelijk wordt wat bedoeld is. Het gaat ons bij het gebruik van deze woorden meestal om de feitelijke koopkracht.

Opzet

De studie is opgebouwd uit vier op elkaar aansluitende delen. Het *eerste deel* (hoofdstuk II en III) is gericht op de analyse van de relaties tussen enerzijds inkomen en anderzijds het rekreatiegedrag. Bovendien wordt er reeds aangegeven wat de waarschijnlijke effecten zullen zijn op dit gedrag van een koopkrachtdaling. Deel één is daarmee gericht op de beantwoording van vraagstelling a). Echter ook in deel twee worden ontwikkelingen beschreven, die in verband staan met de koopkrachtdaling. Daarmee valt de scheiding in vier delen dus niet volledig samen met de onderverdeling in de

zes vraagstellingen.

Het *tweede deel* (hoofdstuk IV en V) is geschreven vanuit de invalshoek: 'tijd'. Hierin worden relaties onderzocht tussen de hoeveelheid arbeidsvrijetijd en het gedrag in deze tijd. Nagegaan wordt o.a. of een toename van de arbeidsvrijetijd (door arbeidsduurverkortings, werkloosheid etc.) leidt tot een toename van de (tijd voor) rekreatie. Dit deel is vooral gericht op de beantwoording van de vraagstelling b).

Het *derde deel* (hoofdstuk VI en VII) vormt een schets van de door ons verwachte ontwikkelingen in het rekreatiegedrag thans en verder in de jaren tachtig. Deze schets is ten eerste gebaseerd op de konklusies van de voorgaande hoofdstukken. In hoofdstuk VI wordt t.b.v. die schets nagegaan of er onder invloed van de economische crisis sociaal-kulturele veranderingen op zullen treden (vraagstelling c).

Hoofdstuk VI vormt tevens de beantwoording van vraagstelling d). In dit hoofdstuk worden namelijk de effecten van de koopkrachtdaling, de toename van de arbeidsvrijetijd en sociaal-kulturele veranderingen met elkaar geconfronteerd. Het resultaat hiervan wordt weergegeven op het einde van hoofdstuk VI.

Hoofdstuk VII is de behandeling van vraagstelling e). Het gaat hierbij wederom om het rekreatiegedrag in de jaren tachtig. Echter nu worden de aksentverschuivingen in het patroon nader gekonkreteiseerd voor de diverse rekreatie-activiteiten, -vormen, en het gedrag van enkele aandacht vragende bevolkingscategorieën.

Deel vier (hoofdstuk VIII en IX) is een weergave van ons kommentaar en onze aanbevelingen rondom een aantal belangrijke konklusies van de voorgaande hoofdstukken (vraagstelling f).

Hoofdstuk VIII begint met een samenvattende beantwoording van de vraagstellingen a) t/m e). Vervolgens worden er beleidsaanbevelingen en suggesties voor verder onderzoek gedaan.

In hoofdstuk IX geeft de auteur zijn persoonlijk kommentaar (bedoeld als het stimuleren van de discussie) rond een aantal relevante konklusies uit hoofdstuk II tot en met VIII.

Deel 1 INKOMEN EN REKREATIEGEDRAG

II. INKOMEN EN REKREATIEGEDRAG; DE GEVOLGEN VAN EEN INKOMENSDALING

De opzet van zowel hoofdstuk II als III is ten eerste het verkennen van de samenhang tussen inkomen en rekreatiegedrag. Dit is nodig om een betrouwbaar beeld te schetsen van de te verwachten gevolgen voor het rekreatiegedrag van een inkomensdaling als effect van de economische crisis.

We gaan na of het konsumptiepatroon, waarin de uitgaven voor rekreatie tot uitdrukking komen, een schakel vormt in de relatie tussen inkomen en rekreatiegedrag. Dit geschiedt zowel in hoofdstuk II als III.

In hoofdstuk III vragen we ons namelijk af, of er een verband bestaat tussen het bezit van duurzame rekreatiegoederen (een onderdeel van het konsumptiepatroon) en het rekreatiegedrag.

Voor het overige zijn we hier geïnteresseerd in de invloed van een afnemend inkomen op het gedrag, los van bv. de sociaal-kulturele kontekst. We geloven, dat die invloed aanzienlijk is, omdat rekreatie bijna onlosmakelijk verbonden is met de aankoop en het gebruik van goederen en diensten.

Inkomen en rekreatiegedrag

Onderzoeksbevindingen van auteurs als Wippler, Felson en Driessen suggereren, dat het inkomen voor het rekreatief gedrag een ondergeschikte rol speelt.

Wippler (1968) konstateert, dat het inkomen nauwelijks een zelfstandig verklarende faktor voor het gedrag is.

Ook Felson (1976) heeft voor de periode 1925-1966 op grond van een aantal onderzoeken beweerd, dat inkomen en trouwens ook achtergrondvariabelen als opleiding, sekse en leeftijd een geringe verklarende waarde bezitten.

Driessen (1978) verklaart op grond van een literatuurinventarisatie, dat simpele verklaringen met economische begrippen vrijetijdsbesteding niet (volledig) kunnen verklaren. Het zou hier namelijk gaan om een gedragsgeheel, waarbinnen relaties bestaan onder beïnvloeding van een waardenbesef op de achtergrond.

Op grond van dergelijke uitspraken komt men vaak tot de konklusie, dat inkomen nauwelijks van belang is voor het rekreatief gedrag. Dit is echter een onjuiste gevolgtrekking. Het inkomen speelt mee - hoewel in combinatie met andere factoren - in het differentiëren van het rekreatiegedrag. Dit toont bijvoorbeeld een onderzoek van Jih-Min Yu (1977) aan, waarin middels kwantitatieve analyse konstrukties worden aangebracht, die een indruk geven van de achterliggende dimensies van het rekreatiegedrag. Zo bestaat de dimensie 'home-oriënted' voor het grootste deel uit vrouwen, ouderen, mensen met lagere inkomens en lagere opleiding.

De sterkte van het verband tussen inkomen en rekreatiegedrag en de mate waarin het inkomen een zelfstandig verklarende faktor vormt, hangt af van de wijze waarop het onderzoek wordt uitgevoerd en het tijdstip van meting. Zo wordt vaak gekeken naar de variatie in gedrag van de deelnemers aan rekreatie. Dit terwijl we zullen zien, dat juist het al dan niet deelnemen vooral ook door het inkomen wordt bepaald. Ook is het belangrijk op welke activiteiten het onderzoek wordt gericht. Toch blijkt het statistisch onderzoek naar relaties tussen variabelen als leeftijd, sekse, inkomen, opleiding etcetera enerzijds en rekreatiegedrag anderzijds een gedeeltelijke verklaringskracht te bezitten. Daarom kiest men in 'Konsumptieverandering in maatschappelijk perspectief' (Hogervorst e.a., 1979) voor het begrip 'levensstijl' als verklarende faktor.

Hieruit blijkt echter, dat de levensstijl van de verschillende in de studie genoemde groepen sterk afhankelijk is van het beschikbare inkomen. Deze afhankelijkheid geldt ook voor het konsumptiepatroon en het vrijetijdsgedrag. Anderzijds verschillen groepen met dezelfde financiële middelen toch ook weer behoorlijk hierin op grond van hun verschillende levensstijl. Dergelijke in de studie vermelde deskripties van levensstijlgroepen bezitten een indikatieve waarde voor de verwachting met betrekking tot de wijze waarop gereageerd zal worden op een afnemende koopkracht.

Uit onderzoek blijkt niet altijd een duidelijke statistische relatie tussen inkomen en gedrag. Toch bestaat er meestal wel een duidelijke samenhang tussen inkomen en de deelname aan diverse vormen van recreatie. Ook vormt daarbij het inkomen een oorzaak voor het al dan niet deelnemen. Dit is begrijpelijk, omdat het inkomen de bestedingsmogelijkheden bepaalt en recreatie meestal geld kost.

"Income greatly affects recreational habits, for the need to purchase costly equipment, to travel long distances and to pay club memberships fees can markedly influence participation" (Coppock & Duffield, 1975).

In de Pilot National Recreation Survey wordt gezegd, dat de recreatievormen van de lage inkomens/opleidingskategorie bescheiden middelen eisen (fietsen, vissen) of zeer bescheiden ruimteclaims (zwemmen, teamsport) en slechts weinig vormen eisen een omvangrijk transport. "A local bath, a few acres of a football pitch, a length of a canal bank meets these ends" (Pilot National Recreation Survey, 1965).

Daarentegen geldt voor de hoge inkomens-/opleidingskategorie het bestaan van een enorme vraag naar grond (golf, paardrijden) en naar zeer specifieke voorzieningen (zeilen, kamperen, waterskiën). Hier is de te overbruggen afstand en de plaats van situering debet aan grote en veelal gelokaliseerde verkeersstromen.

Op Nederland zijn bovengenoemde bevindingen eveneens van toepassing. Een lager inkomen betekent een lager nivo van konsumptieve bestedingen, een minder omvangrijk bezit van materiële zaken en een geringer ruimtebeslag.

Ook de deelname aan bijvoorbeeld vakantie is voor een belangrijk deel afhankelijk van de hoogte van het inkomen. De nooit-vakantie-gangers bezitten volgens een onderzoek van het NRIT (1978) een gemiddeld laag inkomen, een lage opleiding en een lage urbanisatiegraad.

Het inkomen is in deze een zelfstandig verklarende faktor van betekenis wat blijkt uit de twee recente vakantie-kontinu onderzoeken (NRIT/Interact b.v., 1980 & 1981). Het onderzoek dat handelt over de situatie in 1980 maakt duidelijk, dat 32% niet elk jaar of nooit met vakantie gaat. De redenen hiervoor zijn volgens de respondenten; voor 31% financiële overwegingen, voor 18% onbekend,

11% maakt liever daguitstapjes, 9% blijft liever thuis en 7% zegt geen behoefte te hebben aan vakantie. Het onderzoek van een jaar daarna komt uit op overeenkomstige resultaten.

Onderzoek van het ITS (1976) levert meer informatie over de belemmeringen ten aanzien van toeristische mogelijkheden en ook hieruit blijkt de betekenis van het inkomen. De hoger opgeleiden en daarmee in het algemeen de hogere inkomens zien als grote drempel de drukte en het tijdgebrek. Geen barrière vormt voor hen de ligging, de bereikbaarheid, de gebondenheid aan huis en de kosten.

Mensen met een lage opleiding en daarmee in het algemeen een laag inkomen hebben geen problemen met de drukte. Hindernissen zijn hier de ligging, de bereikbaarheid, de gebondenheid aan huis en de kosten. Deze mensen participeren ook eerder in intensieve dan extensieve vormen van vrijetijdsbesteding.

"Vele activiteiten spelen zich af in en om de woning (TV-kijken, radio-luisteren, kaarten, spelen op straat) of samen met familie, vrienden of kennissen die niet ver weg wonen (café-bezoek, bingo-avonden, kamperen, knutselen aan auto's of brommers). Met de geringe moeite die zij hebben met drukte om zich heen hangt ook de grotere gerichtheid op commerciële dagrecreatie samen: kermis- en circusbezoek, dancings en disco's, uitstapjes met de kinderen naar attractiepunten (dierentuin, ponypark, sprookjespark e.d.)" (De Boer & Meester, 1981)

Bij de mensen uit de oude volksbuurt - veelal de laagst betaalden - valt het op dat de vrijetijdsbesteding in vergelijking tot andere bevolkingscategorieën sterker gekenmerkt wordt door 'samen dingen doen'. Vrouwen zoeken elkaar op, mannen zijn bij elkaar te vinden en de wat oudere kinderen zijn op straat. Men klaverjast, bezoekt het voetbalveld of is lid van de duivenbond of de hengelsportvereniging. Belangrijk voor hen is ook het buurtcafé.

Uit het bovenstaande blijkt eveneens dat de lagere inkomensgroep geen problemen had met drukte, veel samen doen met familie, vrienden of kennissen. Stutz konkludeert op basis van onderzoek, dat mensen met een lager inkomen relatief meer reizen maken, waarbij sociale kontakten op de voorgrond staan. Het aantal 'social trips' door de mensen met een hoger inkomen is significant lager. "One possible explanation which may account for a portion of this difference is that low income families substitute inter-residential

social interaction for other leisure time activities requiring greater cost" (Stutz, 1973).

Er bestaat weliswaar een samenhang tussen inkomen en de 'sociale oriëntering' in de vrije tijd, toch is het niet zeker dat dit aan het inkomen op zich is toe te schrijven. Het lagere inkomen van mensen hangt immers ook samen met een lagere opleiding en het blijkt, dat de familiebanden dan sterker zijn.

Los hiervan geloven we toch, dat naarmate het inkomen lager is, de sociale gerichtheid toeneemt, omdat dit relatief goedkoop is. Het 's avonds op bezoek gaan bij vrienden en kennissen is bijvoorbeeld nog altijd goedkoper, dan het bezoek aan een schouwburg of een bioscoop.

Deze paragraaf vormde een verkenning naar de statistische samenhang tussen inkomen en recreatiegedrag. De resultaten zijn de volgende:

- De statistische benadering toegepast in veel onderzoek laat zien, dat het inkomen niet zelfstandig onderscheid maakt in het recreatiegedrag van de deelnemers.
Hieruit mag niet de konklusie worden getrokken, dat het inkomen onbelangrijk is voor het recreatiegedrag. Zo wordt het überhaupt deelnemen aan vormen van recreatie wel degelijk direkt bepaald door het inkomen. Financiële overwegingen en de kosten vormen drempels voor de deelname.
- De samenhang tussen inkomen en recreatiegedrag komt tot stand via een complex van verbanden. Het gaat dan eveneens om factoren als opleiding, leeftijd, konsumptiepatroon en sociaal-kulturele dimensies zoals 'levensstijl'.
- De lagere inkomensgroepen bezitten een bepaald recreatiegedrag en het gedrag van alle inkomensgroepen zal bij een afname van het inkomen in deze richting tenderen. Vanwege de samenhang van het inkomen met andere factoren zijn aan deze tendens wel grenzen verbonden.

De lagere inkomensklassen bezitten globaal omschreven het volgende recreatiegedrag:

- De vrijetijdsbesteding wordt relatief sterker gekenmerkt door het 'samen doen'. Voor een deel is dit te verklaren uit sociaal-kulturele factoren, maar een eveneens belangrijke verklaring is,

dat sociale kontakten op zich niet duur zijn.

- De gerichtheid en de gebondenheid aan huis is sterk bij deze categorie. Ook speelt hier mee, dat dit relatief goedkoop is.
- Mensen met weinig financiële middelen nemen minder deel aan bepaalde recreatievormen of men is niet eens in staat deel te nemen.
- Aktiviteiten of recreatievormen welke relatief goedkoop zijn worden relatief vaker bedreven. Voor de openluchtrecreatie geldt dit bijvoorbeeld voor wandelen, fietsen, zwemmen, sport, kamperen etc.
- De lagere inkomensgroepen zijn desondanks relatief sterker gericht op bepaalde vormen van kommerciële dagrecreatie. Nu de koopkracht daalt zijn dergelijke voorzieningen nog moeilijker te betalen, zodat het aantal recreatiealternatieven voor deze groepen nog geringer zal worden.

Inkomensdaling en uitgaven voor recreatie

In de economische theorie van het konsumentengedrag wordt het inkomen gezien als belangrijke faktor, die van invloed is op de effectieve vraag. Dit is de vraag die tot uitdrukking komt in het gedrag. De relatie tussen inkomen en vraag is overigens voor verschillende produkten anders van aard.

Meestal is de inkomenselasticiteit positief, maar er zijn uitzonderingen. Zo worden de eerste levensbehoeften zelfs gekocht indien een inkomen ontbreekt. "Anderzijds zijn er produkten/diensten die men pas koopt, wanneer het inkomen een bepaalde hoogte heeft bereikt (de zgn. luxe produkten, zoals vakantiereizen, videorecorders, e.d.)" (Marketing Data B.V., 1981).

We kunnen ons afvragen of ook de recreatie benaderd kan worden met een dergelijke economische optiek. Op het eerste gezicht lijkt dit niet mogelijk, omdat recreatie op zich immers geen produkt is wat geproduceerd en gekonsumeerd wordt. Recreatie is immers ook een gemoedstoestand welke in verband staat met keuzevrijheid. De laatste decennia is recreatie echter ook steeds meer konsumptiegericht en -gebonden geworden. De toegenomen welvaart maakte van de rekreatant een konsument, die terug kon vallen op het benutten van vele gebruiksgoederen. Daarom is de economische theorie bruikbaar als gedeeltelijke verklaring van de effectieve vraag naar konsumptie-

gebonden rekreatie in relatie tot het inkomen.

Thompson en Tinsley (1978) volgen deze benadering, indien zij gebruik maken van de inkomen-uitgaven elasticiteit met betrekking tot de rekreatie. Zij definiëren deze elasticiteit als de percentuele verandering in uitgaven voor de rekreatie gedeeld door de percentuele wijziging in inkomen. Onder bepaalde assumpties zou dan eveneens het verband gelegd kunnen worden met de effectieve vraag naar rekreatie. Eén van die veronderstellingen is, dat de relatieve samenstelling van factoren die de vraagfunctie definiëren gelijk blijft, indien het inkomen verandert. De auteurs veronderstellen dat de uitgaven voor rekreatie een goede indicatie vormen voor de vraag naar rekreatie. En omdat het moeilijk is een kwantitatieve analyse van de vraag te maken, kiest men voor de uitgaven voor rekreatie.

Zij constateren voor het zuiden van de Verenigde Staten gedurende de periode 1955/75 een toename van het mediane inkomen met ongeveer 70%, terwijl de uitgaven voor rekreatie met 140% toenamen. Hieruit volgt dan een elasticiteit van 2. Hierin komt tevens de toename van de rekreatieve vraag tot uitdrukking, aldus de onderzoekers.

Die rekreatievormen of -activiteiten die sterk gekoppeld zijn aan de aankoop en het gebruik van goederen en diensten, kunnen voor een belangrijk deel worden beschouwd als 'economische goederen'. Daarmee zijn ze onderhevig aan economische wetten. Een inkomensdaling leidt daarom tot een afname van de effectieve vraag oftewel tot een lagere deelname aan deze rekreatievormen.

Indien het inkomen daalt is het mogelijk, dat er bepaalde drempels bereikt worden, waarbij uitgaven voor bepaalde rekreatievormen niet meer mogelijk zijn. Elders hebben we gekonstateerd, dat er financiële drempels kunnen bestaan die het onmogelijk maken deel te nemen aan vakantie.

Het is wel de vraag of de uitgaven voor en de effectieve vraag naar rekreatie afneemt met het percentage, dat besloten ligt in de inkomen-uitgaven elasticiteit. Waarschijnlijk is dit niet het geval, want een elasticiteit die gevonden wordt op één bepaald moment of voor één periode, zal zich onder nieuwe omstandigheden wijzigen. Dit zal anderzijds niet dermate drastisch zijn, dat de positieve elasticiteit met betrekking tot rekreatie negatief wordt. Een

afname van het inkomen betekent altijd een afname van de uitgaven. De mate waarin uitgaven voor recreatie afnemen hangt onder andere af van het belang dat men hecht aan recreatie ten opzichte van andere bestedingscategorieën. Daarom zullen we in het navolgende nagaan op welke posten men zegt te zullen bezuinigen en waarop men feitelijk bezuinigt.

In een recent onderzoek komt naar voren, dat bijna 40% van de respondenten bezuinigingsplannen had (1). Deze hadden vooral betrekking op energie, autorijden en vakantie (50% stelt de aankoop van de nieuwe auto uit, 47% zou minder van de auto gebruik maken en 45% zou gaan bezuinigen op het vakantiebudget in de zomer).

In de eerder genoemde kontinu vakantie-onderzoeken van het NRIT heeft men gevraagd op welke bestedingen men bereid is te bezuinigen, indien de omstandigheden hiertoe noden. De konklusie is, dat men vooral zegt te zullen bezuinigen op vakantie-artikelen, waaronder caravans, tenten, boten etc. Men vertoont ook een tamelijk hoge bezuinigingsbereidheid ten aanzien van het uitgaan. Het op vakantie gaan neemt een middenpositie in voor wat betreft deze bereidheid.

Uitsluitend op grond van plannen tot bezuiniging, kan dus gezegd worden, dat het 'recreatie-gebeuren' gevoelig is voor een daling van het inkomen. Hoewel de deelname aan bepaalde recreatievormen daardoor kan afnemen kan dit proces vertraagd worden, doordat men ondanks de deelname toch de uitgaven beperkt.

Meer zekerheid over de gevolgen voor de recreatie van een daling van het inkomen levert onderzoek waarin feitelijke besparingen worden onderzocht. Het is bekend, dat er tussen houding en gedrag soms een aanzienlijk verschil kan bestaan. Daarom behoeven bezuinigingsplannen niet overeen te komen met het feitelijk gedrag. Daarom is het nuttig het besparingspatroon van bijvoorbeeld werklozen en bijstandontvangers te bekijken. Zij gaan er immers een stuk inkomen op achteruit.

In de hierna volgende paragraaf die handelt over de ontwikkeling van het konsumptiepatroon bij toe- en afnemend inkomen wordt bekeken of er ook landelijk gezien bespaard wordt.

Het is opvallend, dat de uitgaven voor recreatie tot 1982 toch niet als eerste een post van bezuiniging vormen. Tenminste, dit

geldt voor het modale gezin met twee kinderen en voor de bedragen in guldens, uitgegeven aan ontwikkeling en ontspanning. Hierin zijn dus ook prijsontwikkelingen vervat en dit geeft geen direkte aanwijzing voor de gekochte hoeveelheden.

Indien een vergelijking wordt gemaakt tussen 1975 en augustus 1982 (2) dan blijkt er vooral bezuinigd te zijn op de post voeding en in mindere mate op kleding en verzekering. Daarnaast zijn de vaste lasten (bijvoorbeeld uitgaven aan de categorie woning) een groter deel gaan uitmaken van het budget.

De uitgaven voor 'ontwikkeling en ontspanning' bleven een gelijk aandeel behouden, wat betekent dat deze met een zekere prioriteit werden gehandhaafd. Toch ontkomt ook deze categorie niet aan de noodzaak tot besparing. Deze categorie is namelijk opgesplitst in de subcategorieën roken, verkeer en ontwikkeling en ontspanning. Op deze laatste categorie is wel bezuinigd terwijl de uitgaven voor verkeer konstant zijn gebleven.

De uitgaven voor de subcategorie ontwikkeling en ontspanning maakten in 1975 10,6% uit van het totale besteedbare inkomen en in augustus 1982 9,9%. Het is echter waarschijnlijk dat de vaste lasten verder zullen stijgen en aan de besparing op voeding komt snel een einde, zodat de categorie ontwikkeling en ontspanning de komende jaren een grotere daling van de uitgaven zal laten zien.

Wat betekent het als er in 1985 meer dan 1,5 miljoen werklozen en meer dan 660.000 bijstandtrekkers zijn? Wat zijn de gevolgen hiervan voor de financiële middelen, die dan nog ter beschikking staan ten behoeve van de recreatie?

Beljon (1973) zegt, dat 50% van de werklozen hun oude nivo van bestedingen moesten verlaten. Men bezuinigde vooral op duurzame konsumptiegoederen zoals kleding, schoeisel, huishoudelijke apparatuur en op uitgaven voor recreatie. Het gaat hier trouwens om gegevens uit 1970, terwijl de financiële situatie van werklozen nu slechter is.

Uit onderzoek van Knopen, Van Rossum en Woldringh (1980) blijkt het patroon voor bezuinigingen van bijstandontvangers. Wat eruit springt is, dat bijna driekwart van de ondervraagden minder geld besteedt aan vakantie- en weekend-uitstapjes. Met betrekking tot de recreatie is ook het hoge percentage van betekenis, dat bespaart

op ontspanning, uitgaan, sport- en verenigingsleven en hobby's. Het algemene beeld is wel, dat vrijwel op alle posten wordt bezuinigd. Opmerkelijk is het dat bijna 60% toch nog evenveel of meer zijn gaan uitgeven aan vervoer en de 67% die evenveel of meer zijn gaan spenderen aan huisvesting. Dit alles blijkt uit de volgende tabel:

Tabel 1. Posten waaraan door de ondervraagde bijstandontvangers minder c.q. meer geld besteed wordt sinds de bijstandafhankelijkheid, in percentages

	Minder	Evenveel	Meer
- vakantie- en weekeind- uitstapjes	74	15	12
- kleding en schoeisel voor uzelf	71	17	12
- huishoudelijke apparaten (aanschaf en reparaties)	69	21	10
- meubilering en stoffering	69	21	10
- overige uitgaven, zoals grammofoonplaten, boeken, kadootjes	66	24	10
- ontspanning, uitgaan, sport- en verenigings- leven, hobby's	64	23	13
- krant(en), tijdschriften	62	26	12
- kleding en schoeisel voor de kinderen	49	35	16
- voeding	46	45	9
- rookwaar, drank, snoep- goed	46	45	9
- vervoer (fiets, brommer, auto, bus, trein)	42	33	25
- huisvesting (incl. onderhoud)	33	45	22
- bepaalde uitgaven voor uw kinderen, zoals zakgeld, kontributie, club(s), speel- goed	32	52	16
- lichamelijke en medische verzorging	25	66	9

Bron: Knopen e.a., p. 83

Het voorgaande brengt ons tot de volgende konklusies:

Een lichte teruggang in het inkomen leidde tot 1982 niet onmiddellijk tot grote bezuinigingen op de uitgaven voor rekreatie. Rekreatie wordt blijkbaar hoog gewaardeerd en men bespaart nog liever op voedsel en kleding.

Toch wordt er noodzakelijkerwijs op recreatie bespaard; dit geldt in sterkere mate, indien het inkomen fors daalt. Dit is het geval bij werklozen en bijstandtrekkers. Dan wordt vooral minder geld uitgegeven aan vakantie- en weekeinduitstapjes en verder aan ontspanning, uitgaan, sport- en verenigingsleven en hobby's. Over het algemeen komen de plannen tot bezuiniging overeen met de feitelijke bezuinigingen.

Inkomen en konsumptiepatroon

We vragen ons af hoe het konsumptiepatroon met betrekking tot de recreatie zich tot nu toe ontwikkeld heeft. Daarbij willen we het verband leggen met het inkomen om een indruk te krijgen van de mogelijke wijzigingen in de jaren tachtig als het inkomen daalt. In een recente studie van de WRR, 'Consumptiebeleid voor de werkgelegenheid' wordt nagegaan wat de verandering was voor diverse konsumptiekategorieën in de jaren zeventig. Daarnaast heeft men dit verklaard door economische en niet-economische factoren.

(WRR, 1981) Voor de periode 1969/79 wordt de groei in bestedingen per hoofd onderzocht voor 9 bestedingscategorieën.

Opvallend is de zeer sterke groei van de categorieën 'vervoer', 'ontspanning' en 'buitenland' (voornamelijk toeristische bestedingen van Nederlanders in het buitenland). In het algemeen is vooral de groei van het bestedingstotaal (wat parallel loopt met de inkomensgroei) van invloed op deze sterke groei. De prijsontwikkeling is relatief minder beduidend. Voor 'vervoer' en 'ontspanning' zijn ook niet-economische factoren van belang.

De categorie 'ontspanning' wordt opgesplitst in vier sub-categorieën, waaronder 'apparaten en toebehoren' en 'ontspanning en ontwikkeling'. De bestedingsgroei (4,3%) voor de laatste subcategorie wordt bijna geheel verklaard door de groei van het bestedingstotaal. De groei voor de categorie 'apparaten en toebehoren' is sterk, namelijk 9,9% en het bestedingstotaal verklaart hier weinig. Hoewel de groei van het bestedingstotaal tezamen met de prijsontwikkeling 5,7% van de bestedingsgroei verklaart, zijn ook de niet-economische factoren van groot belang.

De konklusie is dus, dat konsumptiekategorieën met betrekking tot de recreatie en de groei daarvan in de jaren zeventig vooral door

Tabel 2. Ontwikkeling van de reële bestedingen per hoofd voor 9 konsumptie-kategorieën in de periode 1969-1979 (groei in % per jaar).
Percentage groei voor de categorie vervoer, ontspanning en buitenland als gevolg van economische en niet-economische factoren.

	bestedingen per hoofd	bestedings- totaal	prijzen	niet-economische factoren (residuele trend)
1. Voeding	1,9			
2. Kleding	- 0,1			
3. Huur	2,3			
4. Meubelen	1,6			
5. Medische verzorging	3,0			
6. Vervoer	6,8	4,4	0,4	1,8
7. Ontspanning	6,8	2,9	1,8	2,0
8. Overig	3,4			
9. Buitenland	4,7	6,4	- 0,3	- 1,4
Totaal	2,9			

Bron: Consumptiebeleid voor de werkgelegenheid, pag. 21 WRR, 1982.

economische factoren worden verklaard. Daarvan is vooral de toename van het inkomen van belang. Met name de sterke groei van de categorie 'apparaten en toebehoren' wordt hierdoor voor een belangrijk deel verklaard.

We kunnen voorzichtig konkluderen, dat de sterke groei in de jaren zeventig voor de categorieën ontspanning, vervoer en buitenland zal omslaan in een afname van de groei en afhankelijk van de mate waarin het inkomen daalt in een absolute daling.

Uitgaven voor recreatie afhankelijk van de inkomensklasse waartoe men behoort:
Uit het werknemersbudgetonderzoek 1974/75 (3) blijkt, dat de hoogste inkomensklasse absoluut gezien 2,5 maal meer uitgeeft voor vrijetijdsbesteding, dan de laagste inkomensklasse. Ook in 1978 besteden de hogere inkomens hier aanzienlijk meer aan (4). Gezien het voorgaande kunnen we stellen, dat deze verschillen vooral door de hoogte van het inkomen worden verklaard. Het inkomen bepaalt immers de bestedingsmogelijkheden.

Ook blijkt echter de algemene preferentie per inkomensklasse een rol te spelen. Gedurende de periode 1965-1975 gold voor de lagere inkomensklassen vergeleken met de hogere een sterke reële konsumptievermeerdering voor de categorieën 'sport, spel en vakantie'

en 'overige ontspanning'. De hogere inkomens zijn vooral meer gaan uitgeven voor de categorie 'woning'.

In 1978 geven de lagere inkomens ten opzichte van de hogere inkomens in percentage van het gemiddeld verbruik meer uit voor vaste lasten (voeding en woning). Zij geven bovendien relatief minder uit aan ontwikkeling en recreatie. Dit ondanks de sterke toename hiervoor in de voorafgaande periode.

Hoewel dit in feite voor alle huishoudens kan gelden, snijdt voor de lagere inkomens het mes aan twee kanten met betrekking tot de bestedingsmogelijkheden voor recreatie. Enerzijds worden de totale inkomsten in elkaar gedrukt, anderzijds nemen de vaste lasten een steeds groter aandeel in van het totale budget. Zo zijn de stookkosten omstreeks 1981 ten opzichte van 1975 meer dan verdubbeld. De rioolrechten en de onroerend goedbelasting, om nog een voorbeeld te noemen, zijn sinds 1975 met meer dan 50% gestegen. In 1981 is er dan ook sprake van een toenemend aantal wanbetalers en afsluitingen door energiebedrijven.

Konklusies

Vrije tijd en recreatie zijn wel degelijk gevoelig voor een daling van de koopkracht. Het lijkt erop, dat men de uitgaven hiervoor tamelijk belangrijk vindt ten opzichte van overige uitgaveposten. Desondanks hebben we vanuit verschillende invalshoeken aangetoond, dat de bestedingen voor recreatie en vrije tijd de afgelopen jaren en momenteel afnemen. De komende jaren zullen deze verder dalen. Dit heeft onmiddellijk gevolgen voor het recreatiegedrag. Dit gedrag is, zoals we gesteld hebben steeds meer versmolten geraakt met de aankoop en het gebruik van goederen en diensten. Daarom moeten in de toekomst vooral de relatief sterk konsumptiegebonden recreatievormen en -activiteiten het ontgelden. De deelname hieraan is lager als men minder te besteden heeft. In de komende jaren zal ook dit effect zich duidelijker manifesteren. Voor de minder sterk konsumptiegebonden recreatie- en vrijetijdsactiviteiten/vormen geldt waarschijnlijk, dat de deelname hieraan niet (drastisch) zal afnemen. Dan zal echter wel de wijze van deelnemen en de gedane uitgaven een verandering te zien geven. Vooral voor de lagere inkomenscategorieën geldt, dat de uitgaven

voor recreatie in de klem komen tussen een krimpend inkomen en toenemende vaste lasten. Deze categorieën bezitten nauwelijks speelruimte, zodat een waarschijnlijk aanzienlijk deel van hun recreatie er in de komende jaren aan zal moeten geloven.

Dit rechtvaardigt aparte aandacht voor de lagere inkomensklassen. Een speciale aandacht, omdat recreatie voor deze klassen een compensatieverschijnsel kan vormen voor het beleven van tekorten in overige sferen. Bijzondere aandacht, omdat de kwetsbaarheid van hun recreatie en in het algemeen van hun middelen om het bestaan zinvoller te maken, relatief groot is.

III. REKREATIEGOEDEREN, INKOMENSDALING EN GEDRAG

Dit hoofdstuk is een verkenning van mogelijke relaties tussen het bezit van een aantal duurzame rekreatiegoederen en het rekreatiegedrag.

Wij menen, dat het bezit van dergelijke goederen aktiverend werkt voor een bepaald gedrag. Om een voorbeeld te noemen: Over het algemeen zal een ieder de wens hebben af en toe de stad uit te gaan om van het landelijk gebied te genieten. Het ontberen van een auto vormt daarvoor echter veelal een belemmering. Zij die wel over een auto kunnen beschikken voelen zich eerder gestimuleerd dit werkelijk te doen.

Het bezit van rekreatiegoederen wordt bepaald door de bestedingen aan rekreatie, zoals deze tot uiting komen in het konsumptiepatroon. Deze bestedingen zijn vooral afhankelijk van de hoogte van het inkomen.

De economische crisis leidt tot een algemene inkomensdaling en dit heeft gevolgen voor het bezit en gebruik van duurzame rekreatiegoederen. Vanwege de relatie tussen bezit en gedrag, zal ook het rekreatiegedrag veranderen. Het verkennen van mogelijke gevolgen voor het rekreatiegedrag vormt de doelstelling van dit hoofdstuk.

Het bezit van duurzame rekreatiegoederen als onderdeel van het konsumptiepatroon

De konsumptieve bestedingen per hoofd in hoeveelheden zijn vooral na de Tweede Wereldoorlog explosief toegenomen. Het zijn dan vooral de bestedingen aan duurzame konsumptiegoederen welke sterk toenemen. De krisissituatie in de jaren dertig toont juist een grote afname van deze laatste bestedingen.

De konsumptie van de Nederlandse bevolking blijkt rond 1980, het jaar waarin de koopkracht voor alle kategorieën daalt, na een

lange periode van groei te dalen. Wederom is het vooral de konsumptie van duurzame konsumptiegoederen welke het snelst daalt. In 1981 ligt deze op het nivo van 1974 (5).

Voor de recreatie is het van belang, dat in 1980/81 het aantal verkochte caravans, boten, auto's, cassettes, platen, dagbladen, afneemt of stagneert en ook de horeca zet relatief minder om (SCP, 1982).

Dit heeft gevolgen voor het deel van de huishoudens, dat in het bezit is van duurzame konsumptiegoederen. Voor het bezit van enkele onderzochte duurzame huishoudelijke goederen, zoals de koelkast, wasmachine, radio, band- en cassetterecorder etc., is 1980 een omslagpunt. Het jaar 1981 laat voor deze goederen voor het eerst een teruggang in het bezit zien (6).

Uit het vorige hoofdstuk bleek, dat de uitgaven voor recreatie ten gevolge van een afname van het inkomen zullen dalen. Juist de vakantieartikelen, waaronder caravan, tent, boot, etcetera werden als eerste post van bezuiniging genoemd. In het bovenstaande is genoemd, dat de verkoop van dergelijke duurzame recreatiegoederen is teruggelopen.

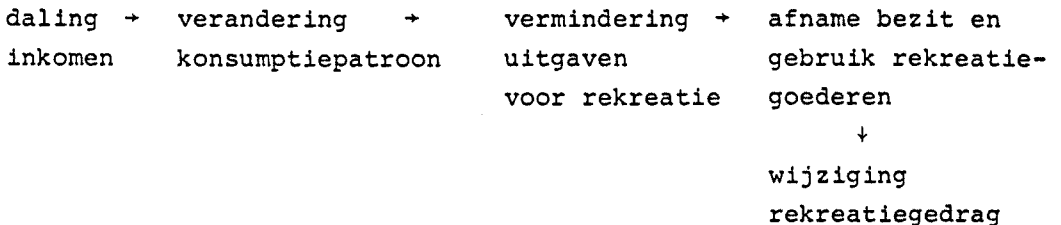
Dit alles zal analoog aan de ontwikkelingen in het bezit van enkele onderzochte duurzame huishoudelijke goederen leiden tot een afname van het bezit van duurzame recreatiegoederen. Het is nu de vraag wat dit zou betekenen voor het recreatiegedrag. Een tussenschakel hierin vormt het gebruik van dergelijke goederen. In het algemeen zal een afname van het bezit (bijvoorbeeld in % van het aantal huishoudens) onzes inziens samengaan met een lager gebruik, omdat beide mogelijkheden een besparing inhouden. In bijzondere gevallen, wanneer het gaat om de afweging van de kosten van verschillende alternatieven, kan het gebruik toenemen.

Bezit en recreatiegedrag, de gevolgen van een inkomensdaling

Het bestaan van een samenhang tussen het bezit van duurzame recreatiegoederen en recreatiegedrag is duidelijk, maar "In zekere zin is daarbij sprake van het kip-ei probleem: wat had men het eerst: het recreatiegoed dat leidt tot een bepaalde wijze van vakantie(s) houden, of de wens op een zekere manier vakantie(s) door te brengen en heeft men zich dan daarvoor het meest passende recreatiegoed aangeschaft? Daarnaast kan er ook sprake zijn van een

wisselwerking." (NRIT/Interact B.V. 1982, p. 12)

Dit is een probleem wat ook bestaat bij de relatie tussen bezit en gedrag in het algemeen en het is niet mogelijk dit duidelijk op te lossen. Het veiligst lijkt het ons uit te gaan van een wisselwerking tussen beide. Wij zijn hier geïnteresseerd in de invloed die uitgaat van het bezit op het rekreatiegedrag. Het geheel van relaties welke deze probleemstelling omvat kan schematisch als volgt worden weergegeven:

De eerste drie pijlen staan voor probleemstellingen, welke in het eerste hoofdstuk werden behandeld. In de vorige paragraaf hebben we de veronderstelling beschreven, dat het bezit en het gebruik van rekreatiegoederen vanwege de inkomensdaling, zal afnemen. Het gaat er nu om te onderzoeken wat de mogelijke effecten hiervan zijn op het rekreatiegedrag.

Relaties tussen het bezit van enkele rekreatiegoederen en het 'vakantiegedrag'

Uit onderzoek (De Haas & Sliepen, 1982) blijkt, dat het percentage niet-deelnemers aan vakantie en korte verblijven onder de niet-bezitters van duurzame rekreatiegoederen, relatief hoog is. Ten gevolge van een daling van het inkomen in de jaren tachtig neemt het aantal niet-bezitters toe. Hierdoor zal de deelname aan deze vormen afnemen.

Indien de niet-bezitters een kort verblijf houden, geschiedt dit voornamelijk bij familie en kennissen. Dit vormt een aanwijzing voor het relatief geringer bezit van duurzame rekreatiegoederen onder de lagere inkomensklassen (zie hoofdstuk II).

De bezitters daarentegen zitten ruimer bij kas. In het Sociaal en Cultureel Rapport 1978 wordt gezegd, dat verblijfsrekreanten of watersporters significant vaker in het bezit zijn van diverse huishoudelijke goederen. Bovendien hebben ze vaker een eigen woning,

tuin of auto. Hier is dus sprake van een specifiek kumulatie-effekt. De relatief omvangrijke konsumptie door sommige categorieën gaat samen met een aanzienlijk groter ruimtebeslag. Een afname van het bezit in de jaren tachtig zou dan leiden tot minder claims op de ruimte (in de rekreatieve sfeer). Het vakantiepatroon van de bezitters is gevarieerder voor wat betreft de keuze van de bestemming, duur van de vakantie en de periode van vakantie. Een afname van het bezit leidt daarom tot een minder afwisselend en meer gepolariseerd karakter van het vakantiepatroon. Meer mensen zullen de komende jaren moeten kiezen voor; òf alleen het binnenland of enkel het buitenland; òf een korte of een lange vakantie; òf alleen een zomer of alleen een wintervakantie.

(Auto)mobiliteit, economische crisis en recreatiegedrag

Bij een zeer groot deel van het vervoer in Nederland, wordt de auto gebruikt. Dit geldt evenzeer voor de als 'rekreatief verkeer' bestempelde categorie. Hoewel deze aparte categorie te onderscheiden valt, bezitten natuurlijk ook het woon-werkverkeer en het zakelijk verkeer rekreatieve aspecten.

De samenhang tussen autobezit en gedrag wordt mede bepaald door de afstand tot de eindbestemming. De afstanden die bijvoorbeeld de Rijnmonder zowel binnen- als buitenstedelijk moet overbruggen, zijn relatief groot. Men noemt dit als nadeel en de deelname aan openluchtrekreatie is hier dan ook lager dan bijvoorbeeld in het Noordzeekanaalgebied. Wie echter "geen auto ter beschikking heeft, recreëert zich niet of nauwelijks in de openlucht op plaatsen die buiten loop- of fietsbereik van de woning liggen". (Openbaar Lichaam Rijnmond 1974, p. 77)

Het bezit van een auto lijkt stimulerend te zijn voor de deelname aan rekreatie. Autobezitters brengen in totaal veel meer korte en lange vakanties door in vergelijking tot mensen zonder rekreatiegoederen (De Haas & Sliepen, 1982).

Uit onderzoek van Coppock en Duffield (1975, p. 24 e.v., p. 78) blijkt, dat de auto een hoofdrol speelt in de 'passive recreation', waarvan de meest voorkomende vorm de 'trip out' is naar het buitengebied of de zee. Ook wordt hier het autobezit genoemd als sleutelfactor bij de deelname aan de 'aktieve rekreatie' in het buitengebied. Autobezitters doen relatief meer aan zeilen, golf, vissen,

plezier-varen etcetera.

Autobezit verhoogt bovendien de verwachtingen met betrekking tot de rekreatie. Van de autobezitters geeft een relatief groot deel te kennen, dat men meer rekreatie wenst en dat men 'weet wat te doen' in deze tijd (Coppock & Duffield 1975, p.26).

De algemene konklusie die uit Amerikaans, Engels en Nederlands onderzoek getrokken kan worden, is de grote betekenis van de auto voor de rekreatie. "If there is one truism in recreational research which is more obvious than any other, it is that the complete personal mobility conferred by the ownership of a car, has revolutionized our use of leisure time" (Pilot National Recreation Survey, 1965). Het bezit van een auto biedt vrijheid, privacy en comfort, is bovendien een statussymbool en is ingebakken in de westerse leefwijze. Daarnaast is een auto veelal noodzakelijk om binnen de beperkte tijd de vaak niet geringe afstanden tot het buitengebied, de recreatievoorzieningen, maar ook tot de woonplaats van familie en vrienden, af te leggen. De volgende voorspelling door Kelly (Kelly 1982, p.283) lijkt ons gezien dit alles aannemelijk: "A turn away from the automobile would alter every element of leisure, not only the traditional vacation and weekendtrip but also access within the community".

Men zal daarom in principe niet snel geneigd zijn het bezit en het gebruik van de auto op te geven. Tenzij men ertoe gedwongen wordt.

Mobiliteit en rekreatie per inkomensklasse

Kelly geeft aan dat de sociaal-ekonomische positie via het bezit en het gebruik van de auto van invloed is op het recreatiegedrag. "The most evident difference setting apart the leisure of the rich is that they go farther to do it (...). The leisure of the poor is also characterized by its travel component - or rather by its lack of travel" (Kelly 1982, p.310). De auteur wijst er verder op, dat een laag inkomen en dus een kleinere mogelijkheid tot reizen, samen gaat met meer sociale kontakten in de woonomgeving. Volgens onderzoek in Amerika en Engeland (7), zijn de lagere inkomensklassen relatief meer aangewezen op het openbaar vervoer. Wij veronderstellen dat dit ook voor Nederland geldt. Dit houdt echter in, dat de mogelijkheden tot rekreatie geringer

zijn. Ten eerste is het systeem van openbaar vervoer niet aangepast aan de verdeling van de arbeidsvrijetijd. Ten tweede slokt deze vorm van mobiliteit in het algemeen meer tijd op en ten derde zijn de kosten niet bepaald laag te noemen. Deze kosten zullen in de jaren tachtig als gevolg van overheidsbesnoeiingen toenemen. Ook de kosten van de auto zullen overigens stijgen, bijvoorbeeld omdat de overheid via belastingverhoging haar inkomsten wil verhogen. Het perspectief ten aanzien van de mogelijkheden tot mobiliteit en dus tot recreatie zijn veel ongunstiger voor de lagere inkomenscategorieën. De beschikking over een auto is bij hen relatief laag. (SCP 1982, p. 148)

Ekonomische crisis en mobiliteit

In Noord-Amerika gaven respondenten te kennen hun gedrag te hebben aangepast aan de hogere benzineprijzen en de economische situatie (periode 1974-1978) (National Outdoor Recreation Trends Symposium 1980, p. 7, 24, 61). Men maakte minder vaak ritjes met de auto voor openluchtrecreatie, waaronder ook vakantie- en weekend-reisjes. Ook bleef men dichterbij huis en nam aan bepaalde activiteiten niet meer deel. Men verwacht een voortzetting van deze trends in de jaren tachtig. Vooral het (openlucht) recreatiegedrag van de lagere en middeninkomens zal sterk beïnvloed worden. De vraag naar alternatieve vervoersmiddelen en de groepsgewijze vakantie zou toenemen.

In Engeland is er in de jaren zeventig een breekpunt gekomen in de grote groei van de openluchtrecreatie in het buitengebied vanaf de vijftiger jaren tot in het begin van de jaren zeventig (±1972). Er bestaan indicaties, dat de stijging van de brandstofprijzen hier mede voor verantwoordelijk is. Echter, het meer algemene effect van de prijsstijging van de olie op de economie en de koopkracht, heeft een veel grotere invloed gehad op het recreatie-verkeer.

Het maakt hierbij wel uit om wat voor uitstapjes het gaat:

Het aantal dagtochten met de auto vanuit de woning heeft zich nog kunnen handhaven. Het gaat hierbij trouwens grotendeels om geringe afstanden. Het aantal vakantietochten naar attracties in het buitengebied zijn afgenomen, omdat deze reeds verbonden zijn met een veel hoger kostennivo dan de dagtochten vanuit de woning. De extra kosten van het vervoer vormen dan de bekende druppel die de emmer

doet overlopen (Stoakes, 1979).

De situatie in Nederland:

In hoofdstuk II werd gemeld, dat het modale gezin met twee kinderen gedurende de periode 1975-1982 evenveel was blijven uitgeven aan de categorie 'verkeer'. Dit wijst op de grote betekenis die men aan mobiliteit hecht. Ook bleek dat ofschoon 40% van de bijstandontvangers minder was gaan uitgeven aan vervoer, toch nog 60% evenveel of meer hieraan had besteed. Het is mogelijk, dat mobiliteit in hun benarde positie een compensatiefunctie vervult.

Recent onderzoek van het CBS in 1981 toont echter, dat men vooral wilde bezuinigen op de auto, als het inkomen fors zou dalen. In 1981 kelderde de autoverkoop, maar in 1982 leefde deze weer op. Ondanks dergelijke gegevens en overwegingen geloven wij, ook gezien de positieve samenhang tussen autobezit en de hoogte van het inkomen, dat het voortduren van de recessie het autobezit zal doen afnemen in de jaren tachtig. Daarbij komt nog, dat de overheidsheffingen op het gebruik van de auto over enkele jaren vermoedelijk zullen toenemen.

Hoewel het bezit van de auto gevolgen heeft voor de recreatie, is vooral het gebruik doorslaggevend. De verkeersintensiteit op de Nederlandse wegen (gebaseerd op tellingen van gepasseerde motorvoertuigen) nam in 1981 voor het eerst af (8). Daarbij is het niet duidelijk of dit alleen voor het "ekonomisch" of ook voor het "recreatief" verkeer geldt.

Zoals zowel in Engeland als Noord-Amerika belangrijke veranderingen hebben plaatsgevonden in de openluchtrecreatie als gevolg van de recessie, menen wij, dat dit ook reeds voor Nederland het geval is. Op het einde van de jaren zeventig stagneerde het watertoerisme, de verblijfsrecreatie en het aantal korte uitstapjes. Vooral het percentage niet-deelnemers aan het bezoek van natuurgebieden, strand, bos, heide en meren is toen sterk toegenomen (SCP 1982, p. 148). De titel van een artikel in Recreatievoorzieningen luidt: Waar bleven de recreanten in 1981?. "Het seizoen '81 was over de hele linie rustiger dan in 1980 en ook de meeste voorgaande jaren. Het gebruiksrendement van de dagrecreatieterreinen was al erg laag, maar de tendens is eerder dalend dan stijgend" (Ter Heide 1982, p.125). Het jaar 1982 gaf weer een opleving te zien, die onzes inziens te

verklaren valt uit de zeer gunstige weersomstandigheden.

De gevolgen voor de recreatie in de jaren tachtig

De auto zal nog meer gas terug moeten nemen. Mobiliteit komt echter tegemoet aan de wens af en toe in een andere omgeving te vertoeven, daarom zal de auto toch een rol van betekenis blijven spelen. Het gebruik van alternatieve vervoersmiddelen zal toenemen.

De afgelopen jaren vond er een sterke groei plaats van het aantal passagiers in het openbaar vervoer. Het hangt van de kosten, de verdere uitbouw en de aanpassing van het systeem aan de arbeidsvrije-tijd af, of het de wens tot mobiliteit in verband met de recreatie voor een groter gedeelte kan vervullen.

Het wandelen en fietsen hebben grote toekomst.

In 1981 wordt er ten opzichte van voorgaande jaren reeds meer gebruik gemaakt van de fiets. De mogelijkheden worden groter door de toepassing van aanhangwagentjes voor bagage en bijvoorbeeld de surfplank. In reeds 22% van de recreatieve dagtochten in Nederland wordt trouwens reeds voor de fiets gekozen (Mathijssen e.a., 1982).

Verschuivingen tussen vormen van mobiliteit als gevolg van de economische crisis kunnen kwalitatieve veranderingen met zich meebrengen.

De wijze van vervoer wordt over het algemeen aktiever en dit kan betekenen, dat men zich hierop expressiever gaat oriënteren. Het vervoer is dan niet slechts een middel om plaats B te bereiken.

Een voorbeeld is het maken van een fietstocht als sportieve gebeurtenis. Het afnemen van de instrumentele oriëntatie op vervoer wordt misschien versterkt, vanwege het grotere tijdsbeslag voor fietsen, wandelen en openbaar vervoer ten opzichte van het auto-gebruik. Men kan immers de tijd nemen om zich heen te kijken.

Dit zou in feite een integratie inhouden van vervoer en recreatie, wat extra gestimuleerd kan worden door het eventueel afnemende individuele karakter van de vervoerswijze. Bij 'sport en ontspanning' is de bezettingsgraad van auto's vergeleken met andere vormen van auto-gebruik reeds het hoogst (Matthijssen e.a. 1982, p.95).

Dit komt overeen met het gegeven, dat het sociale aspekt van de recreatie belangrijk is. Wandelen en fietsen doet men meestal niet alleen en men kan gezellig kletsen en genieten van de omgeving.

Ook het openbaar vervoer heeft de mogelijkheid in zich om verkeer, 'sociaal verkeren' te laten zijn.

Op dit moment vindt er een sterke toename plaats van de groepsreis met de bus naar de wintersportgebieden. Dit vergroot de kans op het kontakten leggen en het maken van de rit als een uitje op zich. In het woon-werkverkeer zou het zogenaamde car-pooling (samen in één auto) kunnen toenemen, wat eveneens meer gezelligheid kan bieden.

Het vele reizen met de auto en het openbaar vervoer in de rekreatieve sfeer vormt een te grote aanslag op het knapper wordende mobiliteitsbudget. De gebondenheid aan de woonomgeving zal daarom groter worden. De afnemende mogelijkheden tot mobiliteit zullen vooral ook effecten hebben op de openluchtrekreatie. Men zal dicht bij huis blijven en vooral de kommercieel geëxploiteerde voorzieningen op grotere afstand van de woonomgeving zullen minder bezocht worden.

Het aantal dagtochten behoeft niet sterk af te nemen, wel zal men daarbij meer gebruik maken van alternatieve vervoersmiddelen. Belangrijk daarbij is de afstand tot het buitengebied en de ontsluiting van de stadsrandzone. Deze zone en het hieraan grenzende buitengebied, de daarin gelegen voorzieningen zullen drukker bezocht worden. Het is daarbij de vraag in hoeverre diverse categorieën met ongelijke wensen en voorkeuren zich hier kunnen vermaken.

De economische crisis zal via het knappere reisbudget eveneens belangrijke veranderingen teweeg brengen in het vakantiegebeuren en de verblijfsrekreatie.

Konklusies

De economische crisis zal vanwege de hiermee gepaard gaande algemene inkomensdaling tot een minder omvangrijk bezit en een lager gebruik van duurzame recreatiegoederen leiden. Tussen bezit en gedrag werd een samenhang aangetoond: bezit werkt stimulerend voor een bepaald recreatiegedrag. Zodoende heeft een verandering in het bezit en gebruik van recreatiegoederen gevolgen voor het recreatiegedrag. Een aantal van deze effecten werden hier beschreven. De meer specifieke konklusies zijn hiervoor vermeld. Hier zullen we enkele mogelijke algemene gevolgen aanduiden.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat de in dit hoofdstuk genoemde konklusies ten aanzien van het vakantiegebeuren en de samenhang tussen (auto)mobiliteit en recreatiegedrag representatief zijn voor meer algemene effecten op het recreatiegedrag. Dan zal een inkomensdaling in de jaren tachtig vanwege de afname van het bezit en gebruik van duurzame (recreatie-)goederen de volgende effecten hebben op het recreatiegedrag:

- Omdat het percentage non-participanten onder de niet-bezitters hoger is, zal de totale deelname aan diverse recreatievormen afnemen.
- Het bezit van goederen leidt tot een 'sneeuwbal-effekt'; bezitters lijken aanzienlijk meer recreatiegoederen te bezitten en nemen vaker deel aan een breed scala van activiteiten. Bezit aktiveert tot meer bezit en verhoogt de verwachtingen met betrekking tot de recreatie.

Een afname van het bezit leidt daarom tot:

- . Minder afwisseling in het recreatiepatroon
- . Een beperkter ruimtebeslag
- Niet-bezit gaat in het 'vakantiegebeuren' samen met meer sociale contacten met familie en kennissen. Een algemene afname van het bezit van duurzame goederen zou kunnen leiden tot meer recreatie in de vorm van sociale contacten.

Mobiliteit vormt een belangrijk aspekt van het recreatiegedrag. Waarschijnlijk is de afwisseling van sociale en fysieke omgeving een element van bevrediging waar men nauwelijks buiten kan.

De auto als vervoermiddel is daarbij niet weg te denken en een lager bezit en gebruik hiervan leidt tot grote veranderingen in het recreatiegedrag. Deze zijn in het voorgaande beschreven. Enkele belangrijke gevolgen van de geringere aktie-radius van huishoudens in de jaren tachtig:

- De gebondenheid aan de woonomgeving wordt groter.
- De stad als recreatiemilieu zou frekwenter en langduriger bezocht kunnen worden.
- Vooral de openluchtrecreatie in de landelijke gebieden zal over het algemeen stagneren.

Deel 2 ARBEIDSVRIJETIJD EN REKREATIEGEDRAG

IV. ONTWIKKELING VAN ARBEIDSVRIJETIJD EN REKREATIETIJD

Hoofdstuk IV en V vormen de beantwoording van de probleemstelling: Wat betekent een toename van de hoeveelheid arbeidsvrijetijd voor het rekreatiegedrag.

In hoofdstuk IV worden lange termijn-ontwikkelingen besproken welke de arbeidsvrijetijd invullen en van invloed zijn op de hoeveelheid tijd voor rekreatie. Tevens worden de verschillende vormen van arbeidsduurverkorting en hun mogelijke gevolgen voor de rekreatie behandeld.

In hoofdstuk V wordt vooral onderzocht wat de effecten zijn op het gedrag in de vrije tijd en de hoeveelheid tijd voor rekreatie van het op korte termijn vrijkomen van arbeidsvrijetijd (bijvoorbeeld als gevolg van vervroegde pensionering of werkloosheid).

De ontwikkeling van de hoeveelheid arbeidsvrijetijd

In de jaren zestig is het aantal uren beroepsarbeid langzaam afgenomen en in de jaren zeventig is dit gestabiliseerd. De officiële arbeidsduur ligt net boven de 40 uur.

De feitelijke arbeidsduur is groter, als we rekening houden met overuren en tweede baantjes. Om hier een voorbeeld van te geven: De arbeiders in de delfstofwinning werkten in 1980 43 uur (inkluisief overuren), de arbeiders in de transport-, opslag- en communicatiebedrijven werkten eveneens 43 uur, terwijl binnen deze categorie het rijdend en varende personeel zelfs 45,5 uur werkte. (9) Het is de vraag wat de huidige crisis betekent voor de feitelijke arbeidsduur. De ervaringen zijn, dat deze tijdens een recessie de neiging heeft toe te nemen (Van Bijsterveldt 1981, p.205). Dit geschiedt doordat het aantal overuren stijgt, het ziekteverzuim daalt en men in de 'arbeidsvrije'-tijd meer energie steekt in bijvoorbeeld bijscholing en thuiswerk. Het verschil in tijd besteed

aan beroepsarbeid tussen iemand met en zonder een baan is dus nog groter dan op het eerste gezicht lijkt.

De verkorting van de werkweek is tot stilstand gekomen en neemt de komende jaren misschien wat af. Op dit punt zijn echter optimistische voorspellingen in de jaren zestig niet uitgekomen. Een nieuwe en stormachtige gebeurtenis in de ontwikkeling van de hoeveelheid vrije tijd is de toename van het aantal werklozen. Dit betekent een afname van de arbeidsduur met een ander karakter, dan de min of meer vrije keuze voor meer vrije tijd tijdens de afgelopen periode van economische groei (bijvoorbeeld deeltijdarbeid). Het paradoxale is nu de gedwongen toename van de vrije tijd. Ook een eventuele arbeidsduurverkorting draagt een meer noodzakelijk karakter. Deze zal immers uitgevoerd worden als deeloplossing voor de werkloosheid. In het volgende hoofdstuk blijkt, wat meer gedwongen vrije tijd betekent voor het rekreatiegedrag.

Arbeidsduurverkorting

Er valt momenteel een toenemende belangstelling te konstaten voor het thema arbeidsduurverkorting, in wetenschappelijke en beleidskringen, bij de onderhandelingen tussen werkgevers en werknemers, in de publieke opinie en waarschijnlijk in de 'privésfeer'.

Het IVA noemt een aantal structurele en culturele ontwikkelingen, welke zouden leiden tot deze interesse. Deze zijn ten eerste de arbeidsmarktontwikkelingen, waarbij veranderingen in de werkgelegenheid worden genoemd. Ten tweede zijn dit culturele wijzigingen in waarden en normen ten aanzien van de arbeid en in opvattingen over de rolverdeling tussen man en vrouw (Jehoel-Gijsbers & Schepens, 1981).

Wat betreft de waarden en normen rond de arbeid: Er zou op het einde van de jaren zeventig meer aandacht zijn voor de kwaliteit van de arbeid. Ter compensatie van bijvoorbeeld vuil werk of zwaar werk zou het aantal uren per werknemer verminderd kunnen worden. De eisen ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden en de inhoud van de arbeid werden hoger.

Arbeidsduurverkorting was in de afgelopen periode mede het gevolg van het 'keuzep proces' omtrent inkomen en vrije tijd, zoals dat tot uitdrukking kwam in de onderhandelingen tussen werknemers en werkgevers. Hoewel economische groei overwegend ten goede is gekomen

aan de vergroting van het inkomen, is ook de hoeveelheid vrije tijd wat toegenomen.

Daarnaast was arbeidsduurverkorting in de jaren zeventig een gevolg van de toenemende participatie van gehuwde vrouwen en scholieren/studenten in het beroepsarbeid-circuit. Het gaat er bij deze categorieën trouwens niet om meer vrije tijd te winnen door minder arbeid te verrichten. Men wil naast de studie en het huishouden betaalde arbeid verrichten. Voor deze categorieën, maar ook meer in het algemeen geldt niet, dat de wens tot arbeidsduurverkorting voortkomt uit een zwakker arbeidsethos of uit een lagere waardering van arbeid.

Op dit moment en verder in de jaren tachtig zijn het vooral de arbeidsmarktontwikkelingen, waaronder de toename van de werkloosheid, die tot de gedachte leiden van een meer rechtvaardige verdeling van de schaarser wordende arbeid. Vooral ook, omdat scenario's anders dan het herverdelingsscenario ter bestrijding van werkloosheid, nogal ingrijpende maatregelen vereisen (De Wolf & Van Empel, 1982).

Vormen van arbeidsduurverkorting

Met arbeidsduurverkorting bedoelen we al die vormen, welke leiden tot meer arbeidsvrijetijd.

Er bestaan diverse mogelijkheden tot verkorting van de arbeidsduur. De alternatieven zullen we kort noemen, vervolgens gaan we in op de konsekwenties voor de rekreatie.

1. Arbeidstijdverkorting

Het gaat hierbij om een verkorting van de werkweek en dit kan dus zowel minder werken per dag als bijvoorbeeld een vrije middag betekenen.

Op beperkte schaal is er reeds sprake van arbeidstijdverkorting. Het herverdelingsscenario wordt momenteel als middel gezien ter bestrijding van de werkloosheid, echter wel onder een aantal randvoorwaarden (SBNRM, juni 1982).

- Het zou dan moeten gaan om een invoering op korte termijn en niet slechts om een verkorting van een enkel uur per week.
- De voorkeur gaat uit naar een flexibele variant, want de omstandigheden zijn immers per bedrijfstak verschillend.
- De kwartaire sektor wordt als eerste uitvoeringsgebied genoemd.

- De totale bedrijfstijd per jaar mag niet afnemen.
- Er moet een goede regeling worden getroffen voor de te grote achteruitgang in inkomen voor sommige categorieën.

In het overleg tussen werknemers en werkgevers is recentelijk arbeidstijdverkorting als mogelijkheid genoemd. Het zou dan (voorlopige afspraken) moeten gaan om een verkorting van de werkweek met 2,5% tegen een inlevering van prijskompensatie. Echter slechts één uur korter werken schept niet of nauwelijks werkgelegenheid en de gevolgen voor de recreatie zijn nihil.

Velen zijn overigens skeptisch over de politieke wil en de mogelijkheden om bovenstaande voorwaarden af te dwingen.

Uit onderzoek van het CBS, tesamen met de Rijksuniversiteit Leiden in maart 1982 verricht, bleek dat één dag per week minder werken bij 41% van de ondervraagde kostwinners de voorkeur had. De minste voorkeur had verkorting van de werkdag (15%).

2. Vervroegde pensionering

De vrijwillige pensionering is gezien de verbreide toepassing een populaire vorm. Volgens sommigen zou dit instrument voor de toekomst belangrijk blijven, omdat het volgens de vakbonden relatief veel werkgelegenheid oplevert. (Schat & Tacken, 1980)

Nu de werkloosheid zo snel toeneemt is arbeidstijdverkorting ten opzichte van vervroegde uittreding meer in de belangstelling gekomen. In 1977 was vervroegde pensionering onder werkenden de meest geliefde vorm. (Zanders e.a., 1977) In bovengenoemd onderzoek van het CBS werd deze vorm echter door 22% van de werkende kostwinners gekozen.

3. Deeltijdarbeid

Volgens het CBS werkte in 1980 3% van de mannelijke beroepsbevolking in deeltijdarbeid, absoluut gezien gaat het om 97.000 personen. Van de vrouwelijke beroepsbevolking werkte 25% in deeltijdarbeid, in totaal 439.000 personen.

Het grootste deel van de vrouwen werkt op de laagste funktienivo's en bij de mannen zijn weinig deeltijdarbeters te vinden in beleidvoerende en leidinggevende functies. Er bestaan blijkbaar belemmeringen voor een verdere uitbreiding van deeltijdarbeid. In de eerste helft van 1982 is er een stagnatie opgetreden in de groei ervan.

4. Meer vakantiedagen per jaar

Het onderzoek naar de voorkeur voor deze vorm is vanwege de tegen-gestelde konklusies moeilijk hanteerbaar. Soms blijkt onder werken-den deze vorm geliefder te zijn dan bijvoorbeeld minder uren per dag werken, soms blijkt het omgekeerde.

Het aantal vakantiedagen inklusief feestdagen bedraagt nu ongeveer 30 en het is niet duidelijk (evenals voor alle overige vormen!) hoe zich dit zal ontwikkelen in de jaren tachtig. Werkgevers leken de afgelopen jaren eerder geneigd het aantal vakantiedagen te ver-groten, dan een algemene arbeidstijdverkorting toe te laten.

5. Edukatief verlof

Hierbij kunnen we ten eerste denken aan de mogelijkheid van het wekelijks, maandelijks of jaarlijks worden vrijgesteld van beroeps-arbeid om onderwijs te genieten. Bovendien worden er door sommigen voorstellen gedaan om bijvoorbeeld een heel jaar met verlof te gaan na tien jaar werken of per leven verschillende malen in een aaneengesloten periode van arbeid te worden ontslagen voor 'eduka-tie, creatie en sociale dienstplicht'. (Welthers, 1978)

Toch wordt er tot nu toe vooral over gepraat, een juridische vorm-geving ontbreekt en de realisatie is zeer beperkt. Sporadisch vindt het plaats onder de hogere beroepen. Dit ondanks positieve stand-punten uit diverse hoeken.

6. Konklusie

Het is moeilijk te voorspellen welke vorm(en) van arbeidsduurver-korting verder worden doorgevoerd. Een aantal vormen zijn reeds op beperkte schaal toegepast en zullen waarschijnlijk een verdere uitbreiding te zien geven (vervroegde pensionering, meer vakantie-dagen). De meest recente ontwikkelingen doen vermoeden, dat er sprake zal zijn van een gedifferentieerde toepassing van arbeids-duurverkorting. Voor diverse bedrijfstakken en categorieën van werkenden zullen verschillende varianten worden gebruikt. Omdat deze verschillende effecten hebben op het rekreatiegedrag, is het onduidelijk wat het netto resultaat zal zijn.

De populariteit van arbeidsduurverkorting onder de mensen met een baan zal ten tijde van de economische kisis niet erg groot zijn. De bereidwilligheid om minder te werken is er waarschijnlijk wel uit solidariteit met de werklozen. Er dienen echter wel garanties

te komen, dat er ook werkelijk meer banen worden geschapen. Bovendien zouden de hogere inkomens relatief meer loon dienen in te leveren. Men kan immers niet van de mensen, die nu een minimum inkomen bezitten, verlangen dat ze sterk in inkomen achteruit gaan.

Gevolgen voor het recreatiegedrag

Hoewel het aantal gewerkte uren voor de beroepsarbeiders in de jaren zeventig per persoon nauwelijks is afgenomen, is er nu toch op makro-nivo een ontwikkeling naar meer arbeidsvrijetijd als gevolg van de snelle stijging van het aantal werklozen. Het karakter van het proces naar meer arbeidsvrijetijd is daarom veranderd. Hier dient rekening mee te worden gehouden indien er gesproken wordt over de verwachte gevolgen voor het recreatiegedrag. Deze gevolgen worden nu bovendien ook sterk beïnvloed door de afname van het individuele besteedbare inkomen.

Tegen deze achtergrond moeten de in het verleden en ook nu nog uitgesproken verwachtingen omtrent de gevolgen voor de recreatie van de verschillende vormen van arbeidsduurverkorting worden beoordeeld. Deze verwachtingen zijn namelijk gebaseerd op een situatie van economische groei, meer inkomen en een relatief geringe toename van de vrije tijd. Deze verwachtingen houden het volgende in (10):

Er wordt wel gedacht, dat invoering van het edukatief verlof of vervroegde pensionering het minste effect heeft op de typische recreatie-activiteiten.

Dit ligt voor de hand, want edukatief verlof zal immers gebruikt worden voor edukatie en vervroegde pensionering zal waarschijnlijk leiden tot een gedrag, dat overeenkomt met de tijdbesteding van gepensioneerden (zie volgend hoofdstuk).

Deeltijdarbeid en vervroegde pensionering hebben gevolgen voor de samenstelling van de categorie met meer vrije tijd (zie bijvoorbeeld Blokland, 1981). Dit zou konsekventies kunnen hebben voor de deelname aan sport en sociaal-kulturele voorzieningen. Deeltijdarbeid kan plaatsvinden onder alle leeftijdskategorieën en jongeren doen bijvoorbeeld meer aan sport dan ouderen.

Meer vakantiedagen zou leiden tot meer en langere vakanties overwegend in het buitenland.

Dit effect moet onzes inziens echter wel gekorrigeerd worden op de

gevolgen van een lager inkomen. Mensen zullen überhaupt minder op vakantie gaan en bovendien dichter bij huis blijven.

Verkorting van de arbeidsdag zou betekenen, dat de vrijgekomen uren voornamelijk in de woonomgeving worden doorgebracht.

Het zal nog blijken, dat dit een kenmerk is van de besteding van extra vrije tijd in het algemeen. Vooral een geringe verkorting van de arbeidsdag biedt weinig mogelijkheden tot bijvoorbeeld recreatie buiten de woonomgeving.

Verlenging van het weekeinde zou de druk op het landschap en de recreatievoorzieningen vergroten. Uitstapjes naar verschillende attractiepunten zouden toenemen.

Het lijkt ons met deze effecten in de jaren tachtig bij een eventuele algemene realisatie van deze variant van arbeidsduurverkorting mee te vallen. Openluchtrecreatie zal gemiddeld per jaar enigszins toenemen. Dit geldt dan echter alleen voor bepaalde recreatievormen of -activiteiten in de woonomgeving en de stadsrandzone (zie. volgend hoofdstuk).

Vanwege de vermoedelijk gedifferentieerde toepassing van arbeidsduurverkorting, zal het netto effect op de landelijke deelname (in frekwentie of tijdsduur) aan diverse recreatievormen, niet opzienbarend zijn. Voor het recreatiegedrag van de hierbij betrokken personen maakt het uiteraard wel uit, met welke variant ze te maken krijgen.

De ontwikkeling van de recreatietijd, de invulling van de arbeidsvrijetijd

In deze paragraaf gaan we na of een toename van de arbeidsvrijetijd over een langere periode leidt tot een evenredige toename van de hoeveelheid tijd voor recreatie. Ten behoeve hiervan onderzoeken we de ontwikkeling van de recreatietijd in het verleden, terwijl toen de hoeveelheid arbeidsvrijetijd toenam. Dit geschiedt in het volgende. Daarbij worden ontwikkelingen genoemd, welke werkzaam zijn over een langere termijn. Deze zijn van invloed op hoeveelheid recreatietijd en vullen de arbeidsvrijetijd voor een belangrijk deel in. Tenslotte worden een aantal van deze ontwikkelingen, welke dus ook voor de nabije toekomst van belang zijn, nader uitgewerkt.

De ontwikkeling van de rekreatietijd

Auteurs als De Grazia, Scitovsky en Linder (resp. 1962, 1965 en 1970) kwamen reeds tot de konklusie, dat de afname van de officiële wekelijkse arbeidsduur in het verleden slechts in beperkte mate heeft geleid tot meer 'echte vrije tijd'. Dit is tijd, welke met een relatief grote mate van keuzevrijheid kan worden ingevuld. Deze auteurs wijzen op de toegenomen arbeid van de gehuwde vrouw, de toename van nevenfuncties en overwerk (zie ook Zuzanek, 1974), de verminderde hulp in de huishouding, tijdverlies door woon-werk-verkeer en doe-het-zelfen. Zo meent bijvoorbeeld De Grazia, dat het verschil in hoeveelheid rekreatietijd (of 'echte vrije tijd') tussen 1850 en 1950, na aftrek van de benodigde tijd in verband met deze tendensen, slechts enkele uren per week bedraagt. Dit terwijl de officiële wekelijkse arbeidsduur met ruim dertig uur is afgenomen!

Deze tendensen zijn overigens van betekenis voor alle westerse landen. Broekman trekt voor Nederland recentelijk overeenkomstige konklusies.

Hij onderscheidt de benodigde tijd voor bezigheden van de eerste en tweede orde en de rekreatietijd. Bezigheden van de eerste orde zijn bijvoorbeeld arbeid, nachtrust, voeding en persoonlijke verzorging. Met de tweede orde verrichtingen bedoelt hij huishoudelijk werk, kinderverzorging, onderhoud, vergroting en verfraaiing van eigen bezit, thuisarbeid, studie etcetera. "Voor het subject dat de onderhavige bezigheden op zich heeft genomen hebben deze normaliter een verplichtend karakter" (Broekman, 1980). Voor de echte vrijetijdsbezigheden rest 3,6 uur per doordeweekse dag en 22,2 uur per weekeinde. (Veel tijd hiervan wordt trouwens ingenomen door het t.v. kijken, namelijk gemiddeld 0,9 uur per dag en 2,4 uur per weekeinde).

De auteur gaat aan de hand van tijdbudgetonderzoeken in op de ontwikkeling van de benodigde tijd in Nederland tijdens de periode 1962-1975. Het saldo is dan slechts een toename van 14 minuten per dag voor de echte vrijetijdsbezigheden. Dit ondanks de verkorting van de werkweek. Ook iemand als Beckers (1977, Inleiding in de rekreatiesociologie) geeft mede aan de hand van enig onderzoek aan, dat meer arbeidsvrijetijd niet zonder meer een toename

van recreatie betekent. In veel recreatiestudies en -nota's is dit ten onrechte een voorbarige veronderstelling. Zo heeft de invoering van de vrije zaterdag niet op de eerste plaats geleid tot meer recreatie, maar tot een toename van de 'semi-recreatie'. Hij haalt onderzoek aan, waarin naar voren komt dat de recreatietijd in de korte periode 1971/1973 is toegenomen, doch minder snel dan de arbeidsvrijetijd en op zondag was de recreatietijd zelfs afgenomen. Uit diachronische analyse van een aantal vergelijkbare tijdbestedingsonderzoeken in de V.S. bleek, dat huisvrouwen in 1965/66 2 uur *minder* recreatietijd hadden dan in 1931. Het verschil was voor werkende gehuwde vrouwen - 1,5 uur. Geen enkele groep was er echter in recreatietijd op vooruit gegaan. In 1931 was de hoeveelheid recreatietijd gemiddeld voor alle groepen 7,6 uur per dag, in 1965/66 was dat 6,3 uur (Beckers, 1977).

Dergelijke bevindingen zijn ook in meer recent onderzoek voorhanden. In het Sociaal en Cultureel Rapport 1982 (p.139) wordt een vergelijking gemaakt tussen het jaar 1975 en 1980. Daar blijkt dan, dat de meer dan 20 uur beroepsarbeid verrichtende mannen aan deze arbeid 3 uur per week minder zijn gaan besteden. Bovendien besteedden zij 1,3 uur per week *minder* aan vrijetijdsbezigheden!

Het over een langere periode afnemen van de officiële arbeidsduur betekende dus meestal slechts een geringe toename van de recreatietijd. Voor sommige categorieën nam de recreatietijd zelfs af.

In het bovenstaande zijn reeds enkele ontwikkelingen genoemd, welke voor dit proces verantwoordelijk zijn. In de volgende paragraaf worden deze aangevuld en bevestigd voor de meer recente periode. Zo ontstaat er bovendien een beeld van de invulling van een belangrijk deel van de vrije tijd.

Enkele ontwikkelingen van invloed op de tijd voor recreatie (de invulling van de arbeidsvrijetijd)

1. Schaalvergroting

Een belangrijke lange-termijn-ontwikkeling, die de hoeveelheid benodigde tijd vergroot en de recreatietijd beperkt, is het proces van schaalvergroting binnen de samenleving.

De samenleving van enkele eeuwen terug bestond uit gesloten, zelfvoorzienende en overzichtelijke maatschappelijke eenheden. Dit is

geleidelijk doorbroken en er ontstonden steeds meer relaties tussen de eenheden en bovendien is er sprake van interne schaalvergroting. Het uiteindelijke gevolg is een ingewikkeld geheel van relaties, waarbij een ingreep in een bepaalde situatie nauwelijks te voorspellen konsekwenties heeft voor andere situaties. Een voorbeeld vormt de 'economische schaalvergroting'. Er bestaat een nauwe vervlechting van internationale economieën, waardoor bijvoorbeeld een verandering op de geldmarkt in Amerika uiteindelijk gevolgen heeft voor een bedrijf in Zuid-Holland.

Schaalvergroting betekent complexiteit en vele hedendaagse sociaal-kulturele en sociaal-economische problemen zijn er nauw mee verbonden. Waar het hier echter om gaat is bijvoorbeeld de toegenomen noodzaak tot kennisvermeerdering en kommunikatie om het geheel te kunnen overzien. Op deze wijze heeft schaalvergroting reeds geleid tot het scheppen van enorm veel arbeid (onder andere wetenschappelijke arbeid).

Mede vanwege het proces van schaalvergroting kunnen we verwachten, dat door de toekomstige verhoging van het opleidingsnivo de wens tot inspraak en participatie in maatschappelijke processen zal toenemen. Het gevolg is, dat dit ten koste gaat van de tijd voor activiteiten, welke nu als typisch rekreatief worden aangeduid. Eén dimensie van schaalvergroting is de geografische schaalvergroting. Deze heeft onder andere geleid tot langere reistijden. De C.B.S. Volkstellingen uit 1947, 1960 en 1971 en de Arbeidskrachtentelling uit 1975 tonen een sterke toename van het aantal forensen. In 1947 was het percentage dagforensen als deel van de werkende bevolking 11,5 en in 1971 bedroeg dit reeds 21,4. Ondanks de relatieve tijdbesparing door het gebruik van de auto, hebben de grotere afstanden gezorgd voor een groter noodzakelijk tijdbeslag voor reizen.

Hiervoor is reeds behandeld, dat de mobiliteit over enkele jaren als gevolg van de economische crisis waarschijnlijk geringer zal worden en het gebruik van de auto zal afnemen. De bezettingsgraad per vervoermiddel wordt groter, men maakt meer gebruik van het openbaar vervoer en de fiets. Het effect hiervan is, dat de reistijden weer wat langer zullen worden.

2. De keuze tussen inkomen en vrije tijd

Een andere ontwikkeling waarop we ingaan is de verandering in de mate waarin individuen aan meer inkomen de voorkeur geven boven meer vrije tijd of andersom. Het gaat ons daarbij niet om de uiteindelijke realisatie van de keuze op makronivo. Dit is vooral afhankelijk van onderhandelingen tussen werknemers- en werkgeversorganisaties en de overheid. De keuze op mikronivo (door individuen) heeft ons inziens belangrijke gevolgen voor de individuele vrijetijdsbesteding.

Bovendien is het van belang na te gaan hoe de individuele keuze uitvalt per inkomensklasse. Het is aannemelijk, dat een achteruitgang in besteedbaar inkomen voor alle categorieën de keuze meer zal doen lijken op die van de lagere inkomensklassen.

Uit onderzoek onder werkenden bleek, dat meer inkomen door langer werken aantrekkelijker was dan met een bepaalde loonoffering meer vrije tijd (Goedhart 1977, p.108 e.v.). Ook is de vraag gesteld of men voor meer inkomen, dan wel meer vrije tijd zou kiezen, indien de economische situatie zich zou verbeteren.

De helft van de werkenden koos voor de combinatie 0% vrije tijd en 100% inkomen, terwijl slechts 19% kiest voor de omgekeerde combinatie. Inkomen stelt men boven vrije tijd. In feite gold dit voor de afgelopen decennia van economische groei, zoals bijvoorbeeld Zuzanek konstateert op grond van statistisch materiaal: "In general it seems that in the period after World War II men in most industrial societies preferred to raise their income (purchasing power) more rapidly than their leisure" (Zuzanek 1974, p.297).

Dit gold dus evenzeer voor Nederland in de periode 1959-1973 waar de arbeidstijdverkorting 0,16% bedroeg per 1% groei van het nationale inkomen.

Het laten prevaleren van inkomen boven vrije tijd geschiedde bovendien in een periode van toenemende welvaart. Daarom zal de individuele keuze in de komende jaren nog meer uitvallen ten nadele van de vrije tijd.

Uit bovengenoemd onderzoek van Goedhart, dat overigens overeen bleek te stemmen met resultaten van ander onderzoek, blijkt dat mensen met minder inkomen relatief meer kiezen voor langer werken en meer inkomen, en vertonen minder voorkeur tot het 'kopen' van vrije tijd. "Vrije tijd blijkt nochtans een begerenswaardig goed te zijn met het karakter van een "normal good": naarmate het

inkomen toeneemt, stijgt de vraag ernaar" (Goedhart 1977, p.116).

De economische crisis betekent dat het inkomen nog hoger gewaardeerd zal worden dan de vrije tijd. De realisatie van de individuele keuze voor inkomen boven vrije tijd wordt echter gefrustreerd door de feitelijke ontwikkelingen. De werkenden zullen niet geneigd zijn korter te werken met inlevering van loon, zij gaan eerder over tot bijvoorbeeld overwerk of zwart werken.

De vrije tijd van zowel werkenden als 'niet-werkenden' kenmerkt zich tijdens de crisis voor een belangrijk deel door relatief inkomensvermeerderende en kostenverlagende activiteiten. De vrije tijd krijgt een meer praktisch-nuttig karakter. In het hiernavolgende verhaal zullen we nagaan of deze konklusie gesteund wordt door recente tendensen.

3. De toename van de officieuze arbeid

We zullen nu aan de hand van het Sociaal en Cultureel Rapport 1982, ingaan op de ontwikkeling van de officieuze arbeid tijdens de huidige economische crisis. Met officieuze arbeid wordt ten eerste huishoudelijk werk, vrijwilligerswerk en doe-het-zelven bedoeld. Ten tweede omvat deze informele arbeid het 'zwarte werk', dat wil zeggen arbeid, waarbij het betalen van belasting en sociale premies wordt ontdoken.

Over de omvang van het zwarte werk, worden schattingen aangehaald van onder andere Langman, die aannam dat in de periode 1973-1978 het Nationaal Inkomen per jaar 1% meer toenam dan officieel was vastgesteld. Heertje schat dat 10% (!) van het Nationaal Inkomen zwart is. De OECD-observer schat het zwarte bestanddeel van het BNP op 4 à 5% (SCP 1982, p.57). Terwijl dit aangeeft, dat het zwarte circuit thans een grote omvang bezit, verwachten sommigen een verdere expansie daarvan. Factoren die dit in de hand werken zijn stijgingen van lonen en belastingen, inflatie en het goedkoper worden van gereedschappen. Sommigen beweren, dat een deel van het 'witte werk' in de bouw, de horeca en bij de vrije beroepsberoepen reeds is omgezet in 'zwart werk' en dat dit in de toekomst nog meer het geval zal zijn.

Terwijl het wat betreft het zwarte circuit vooral om schattingen gaat, is aan de hand van de tijdbestedingsonderzoeken uit 1975 en 1980 wat meer te zeggen over de omvang van de 'witte' officieuze

arbeid. Deze interessante werkwijze is gevolgd in het SCR 1982. Wat betreft de opvattingen over de relatie tussen de economische situatie en de mate van voorkomen van officieel geregistreeerde versus officieuze arbeid, blijkt uit de resultaten, dat de door Priemus bewerkte 'buffertheorie' de meest juiste lijkt. Deze visie houdt in, dat de officieuze produktie in omvang toeneemt, indien er van een afnemende conjunktuur sprake is. In deze situatie vermindert de deelname van gehuwde vrouwen aan beroepsarbeid en gaan zij zich meer en intensiever met huishoudelijk werk bezighouden. De welvaart en het welzijn worden binnen gezinsverband gemaximaliseerd, om de afnemende koopkracht te compenseren. Trouwens ook werklozen gaan zich dan meer met huishoudelijk werk bezighouden. De inkrimping van de welvaartsstaat betekent bovendien overheidsbezuinigingen op welzijnsgebied.

Al deze gebeurtenissen tesamen doen de omvang van huishoudelijk werk, vrijwilligerswerk en doe-het-zelven toenemen. Het blijkt nu, dat de informele arbeid in arbeidsjaren gerekend, een gigantische omvang bezit. De formele arbeid, beroepsarbeid, bezit een veel kleinere omvang (zie voor de berekeningswijze de bijlage van het Sociaal en Cultureel Rapport).

De vergelijking van het jaar 1975 met 1980 levert een onderbouwing van de opvattingen van Priemus. De informele arbeid nam in deze periode behoorlijk toe. Er werd vooral meer tijd gestoken in huishoudelijk werk en doe-het-zelven.

Het is trouwens mogelijk dat de economische crisis ertoe leidt, dat de motieven om een bepaalde aktiviteit te verrichten en de beleving hiervan veranderen. Uit de analyse uit het genoemde rapport leek dit te gelden voor het boodschappen doen. Waarschijnlijk is men meer tijd gaan besteden aan het zoeken naar goedkope aanbiedingen, wat ten koste gaat van het zogenaamde rekreatief winkelen.

Konklusies

In de paragraaf "De ontwikkeling van de rekreatietijd" is aan de orde gekomen hoe de rekreatietijd nauwelijks toeneemt of zelfs kan afnemen, terwijl de hoeveelheid arbeidsvrijetijd vergroot wordt. We hebben ontwikkelingen genoemd die hiervoor verantwoordelijk zijn: schaalvergroting, verandering in de keuze tussen meer

inkomen of meer vrije tijd en de toename van de officieuze arbeid. Deze ontwikkelingen vullen bovendien een belangrijk deel van de arbeidsvrijetijd in. Dit geeft reeds een eerste indruk wat een toename van de hoeveelheid arbeidsvrijetijd betekent. In het volgende hoofdstuk wordt dit uitgewerkt met betrekking tot het op korte termijn beschikbaar komen van arbeidsvrijetijd (bijvoorbeeld door werkloosheid).

Resumerend zijn het de volgende ontwikkelingen die ten eerste de (beroeps-)arbeidsvrijetijd invullen en ten tweede de rekreatietijd beperken:

- De toename van nevenfuncties, overwerk, bijscholing en thuisarbeid tijdens de economische crisis.
- Geografische schaalvergroting leidt tot langere reistijden. In de jaren tachtig zullen alternatieven voor de auto meer gebruikt worden, waardoor nog langere reistijden zijn te verwachten.
- Vanwege het proces van schaalvergroting worden problemen talrijker en meer ingewikkeld. Dit brengt meer arbeid met zich mee. De stijging van het opleidingsnivo heeft tot gevolg, dat meer mensen zich geroepen voelen deze problemen op te lossen.
- De grotere wens tot informatieverzameling en participatie in maatschappelijke processen.
- Het keuzeproces inkomen/vrije tijd dat tijdens de crisis de keuze voor inkomen boven vrije tijd doet toenemen. Deze keuze heeft gevolgen voor de vrijetijdsbesteding (meer inkomensvermeerderende en kostenverlagende activiteiten).
- De toename van de officieuze arbeid vanwege de crisis, het gaat hier in concreto om zwart werk, huishoudelijk werk, vrijwilligerswerk en doe-het-zelfen. Kwantitatief gezien zijn dit zeer belangrijke activiteiten in de arbeidsvrijetijd.
- De afgelopen decennia kenden een enorme toename van de particuliere consumptie. Hoewel deze af zal nemen en daarmee ook het bezit van duurzame goederen, betekent de crisis een toegenomen noodzaak tot eigen onderhoud en reparatie van het bezit. Dit vormt een gedeeltelijke verklaring van het hiervoor genoemde punt.

Dit zijn alle ontwikkelingen met een overheersend plichtmatig karakter.

Het zijn activiteiten waarvan een groot aantal in omvang toenemen tijdens de krisis, omdat de koopkracht afneemt en de overheid taken afstoot door bezuiniging. De toegenomen arbeidsvrijetijd maakt het mogelijk en stimuleert het zelf ter hand nemen van deze tijd-intensieve bezigheden.

Sommige verrichtingen in de arbeidsvrijetijd waaraan de afgelopen periode een omvangrijk rekreatief aspekt ten grondslag heeft gelegen zullen nu min of meer uit noodzaak worden geboren.

Om een voorbeeld te geven; het 'rekreatief winkelen' bleek te zijn afgenomen, terwijl de tijd voor dagelijkse boodschappen toenam. Waarschijnlijk is men vanwege de geringe koopkracht meer dan voorheen aangewezen op het zoeken naar goedkope aanbiedingen.

Een algemene konklusie is, dat de hoeveelheid arbeidsvrijetijd voor bepaalde bevolkingskategorieën in de jaren tachtig eerder zal afnemen dan toenemen (niet als men bijvoorbeeld werkloos wordt). De arbeidsvrijetijd wordt meer praktisch-nuttig van karakter. Activiteiten zullen voor een aanzienlijk deel ofwel inkomensvermeerderend ofwel kostenverlagend zijn.

De termen vrije tijd of zelfs arbeids-vrije-tijd zijn daarom onjuist. Hoogstens kan men spreken over beroepsarbeid-vrije tijd.

V. MEER ARBEIDSVRIJETIJD; DE GEVOLGEN VOOR HET
REKREATIEGEDRAG

Dit hoofdstuk is een verkenning van de gevolgen voor het rekreatiegedrag van het toenemen van de arbeidsvrijetijd door korter werken en door werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en pensionering.

Allereerst gaan we in op de invloed van de beroepsarbeid op de vrije tijd. Dit geeft een verklaring van de verschillen in vrijetijdsbesteding van mensen die wel (al dan niet met een volledige werkweek) en mensen die niet deelnemen aan beroepsarbeid. Vervolgens beschrijven we de gevolgen van korter werken voor de arbeidsvrijetijd en de rekreatie. Tenslotte worden de konsekwenties behandeld van de beschikking over veel arbeidsvrijetijd, als gevolg van het niet meer deelnemen aan beroepsarbeid. Omdat deze niet-deelname de laatste jaren enorm toegenomen is, is het van belang te weten wat dit betekent voor de rekreatie.

De invloed van de beroepsarbeid op de vrije tijd

Arbeid wordt hier soms opgevat in ruime zin, dus inklusief huishoudelijk werk, vrijwilligerswerk, etcetera, maar meestal gaat het om de beroepsarbeid en de belangrijke plaats die deze in onze samenleving inneemt.

Er bestaat een wisselwerking tussen beroepsarbeid en vrije tijd die plaatsvindt in een spanningsveld, dat bestaat tussen de polen (individuele) vrijheid - (maatschappelijke) plicht en privé-sfeer - publieke sfeer. Deze polen zijn vertegenwoordigd in de vrije tijd en de beroepsarbeid. Daarmee is niet gezegd, dat de beroepsarbeid zich niet kenmerkt (of zou moeten kenmerken) door vrijheid of privé sfeer, wel is het zo, dat deze aspecten in principe duidelijker zijn te onderscheiden aan de arbeidsvrijetijd.

Zij die beroepsarbeid verrichten bevinden zich in bovengenoemd

spanningsveld en worden daardoor gestimuleerd tot een (ten opzichte van werklozen en gepensioneerden) relatief afwisselende en bevredigende vrijetijdsbesteding. De overige invloed van arbeid op de vrije tijd wordt in de volgende punten samengevat weergegeven:

- Beroepsarbeid vormt de primaire inkomensbron en betaling wordt gezien als maatschappelijke waardering. Daarnaast verschaft deze arbeid status en identiteit, brengt (in)formele kontakten met zich mee en biedt de mogelijkheid tot individuele en sociale ontwikkeling en zingeving.
- Arbeid structureert de tijd en dit heeft belangrijke gevolgen voor de vrije tijd. Dit blijkt bijvoorbeeld bij mensen die in ploegendienst werken en bij de vrijetijdsbesteding van de 'niet-aktieven'.

Dit is ook van belang voor arbeidsduurverkorting. Het is mogelijk dat de invloed van de arbeid op de vrije tijd kleiner is, indien de extra vrije tijd een aaneengesloten blok vormt.

- Aan verschillende activiteiten kan meer tijd worden gespendeerd, indien men korter werkt.

Deze samenhang bestaat overigens niet voor alle verrichtingen.

- Beroepsarbeid bezit (nog steeds) een centrale plaats in de samenleving.

Onze cultuur is in vergelijking tot de aandacht voor vrije tijd, eenzijdig gericht op arbeid. De opvoeding van kinderen door hun ouders en op scholen is vooral een voorbereiding voor het vervullen van een baan. Het overheidsbeleid toont (al is hier misschien een verandering in te zien) relatief weinig interesse voor de vrijetijdssfeer. "In de eerste plaats bestaat er geen pressiegroep ter behartiging van de belangen van rekreanten en vrijetijdsbesteders. In de tweede plaats (...) leggen noch de politiek noch de pers sterke belangstelling aan de dag voor het verschijnsel vrije tijd" (SBNRM juni 1982, p.2).

Wat ook in het beeld past zijn de huidige reacties op de crisis. Het gaat slecht, omdat mensen geen baan meer kunnen krijgen. Het is slechts een enkeling, die de ontwikkeling als positief beoordeelt, omdat de vrije tijd toeneemt. Arbeidsduurverkorting wordt nu niet gezien als een middel om meer vrije tijd te krijgen, het dient enkel om de schaarse arbeid 'eerlijk te verdelen'.

De waarde welke arbeid heeft en de mate waarin arbeid als plicht

wordt gezien heeft gevolgen voor de beleving en de invulling van de vrije tijd. Tijdens de huidige economische crisis kunnen we zelfs spreken van het aanscherpen van het arbeidsethos.

De Lange (1982) beweert, dat onderzoek aanwijst, dat werklozen en arbeidsongeschikten veel positiever over arbeid als zingeving van het leven denken, dan vergelijkbare categorieën werkenden.

De Goede en Maassen (1982) vermelden de uitkomsten van een re-plikatie-onderzoek naar de houding ten opzichte van werklozen en arbeidsongeschikten. Deze houding was in 1975 niet zo positief en laat in 1980 géén verbetering zien, ondanks de toename van het aantal niet-werkenden.

Schuijt (1982) meent, dat het arbeidsethos ten alle tijde aanwezig is, indien het echter economisch gezien goed gaat, dan treedt het wat meer op de achtergrond. Hij spreekt nu van een hernieuwd arbeidsethos. Een aanwijzing hiervoor is de daling van het ziekteverzuim sinds 1980. Het gaat niet meer om het succes in het zich niets aantrekken van het inhoudsloze werk. En er is meer waardering voor de arbeidsplicht.

Trouwens de crisisjaren dertig kende eveneens een groot aantal werklozen, maar het arbeidsethos bleef onveranderd sterk.

Een en ander sluit niet uit dat men sindsdien de vrije tijd als levenssfeer naast de arbeid, hoger is gaan waarderen. Bovendien zijn er categorieën, die arbeid niet zo centraal stellen, die bovendien ook makkelijker verzuimen naar hun werk te gaan. En zij tonen meer interesse voor de vrije tijd.

Het gaat hier echter vooralsnog om ondergeschikte tendensen, over het algemeen kan de vrije tijd zich niet aan de arbeid ontworsten en blijft arbeidsvrijetijd. Het aanscherpen van het arbeidsethos zal er in de jaren tachtig niet toe leiden, dat de niet-deelnemers aan beroepsarbeid een fundamenteel andere invulling aan hun vrije tijd geven, dan zoals nu het geval is. (zie hoofdstuk VII)

De invloed van minder werken op de besteding van de arbeidsvrijetijd en op het rekreatiegedrag

We geven hierna een beschrijving van de gevolgen van korter werken (beroepsarbeid). Het gebruikte onderzoek maakt een vergelijking

tussen diverse categorieën, die zich onderscheiden door het aantal uren dat beroepsarbeid wordt verricht.

Het gaat ons om de wijze waarop de extra vrije tijd wordt besteed. Spelen de lange termijn ontwikkelingen beschreven in het vorige hoofdstuk een rol? Het antwoord op deze vraag geeft een indruk van de te verwachte gevolgen voor de recreatie van de mogelijke doorvoering van gevolgen voor de recreatie van de mogelijke doorvoering van korter werken in de jaren tachtig.

Er wordt een vergelijking gemaakt tussen de jaren 1975 en 1980 voor wat betreft de besteding van tijd aan diverse activiteiten. Zo kan blijken of er in deze periode wat veranderd is en zo ja, op welke wijze.

Het onderzoek van Knulst uit 1975 (Knulst 1977), maakt duidelijk hoe mensen, die ten opzichte van anderen één uur korter werken, dit extra uur besteden.

Mannen boeken dit extra uur
op de volgende wijze vol:

Vrouwen:

14 minuten voor de huishouding, boodschappen en kinderen	37 minuten
12 minuten voor slapen, eten, kleden, wassen e.d.	5 minuten
12 minuten voor t.v., radio en lektuur	9 minuten
7 minuten voor karweitjes, hobbies, sport, spel, recreatie buiten	-
6 minuten voor visites e.d.	5 minuten
7 minuten voor 'overige'	4 minuten
2 minuten voor uitgaan	-

We lezen hier het volgende aan af:

- Wederom wordt de konklusie bevestigd, dat meer arbeidsvrijetijd niet leidt tot een evenredige toename van de (tijd voor) recreatie. Integendeel, veel van de vrijgekomen tijd gaat zitten in plichtmatige bezigheden. Het is opvallend dat vooral vrouwen hier veel tijd aan besteden. Naast deze meer noodzakelijke activiteiten eisen de massamedia een aanzienlijk deel van de tijd op.
- Het zijn vooral aan huis gebonden activiteiten, waaraan meer tijd wordt besteed. Ook de meer rekreatieve verrichtingen vinden

vooral in de direkte woonomgeving plaats.

In hetzelfde onderzoek wordt de invloed nagegaan, die de arbeidsduur heeft op het aantal uren die aan diverse activiteiten worden besteed (zie tabel bijlage). Op grond daarvan kunnen de volgende konklusies door ons worden getrokken:

- Aan bepaalde activiteiten wordt niet méér tijd besteed indien het aantal arbeidsuren afneemt (de tabel geeft 7 categorieën oplopend naar meer uren verrichte beroepsarbeid per week). Bij mannen geldt dit voor kinderverzorging en uitgaan, bij vrouwen gaat het bijvoorbeeld om 'rekreatie buiten' en 'overige bezigheden'. Ook mannen verrichten nauwelijks meer uren openluchtrekreatie, indien ze korter werken.
- De hoeveelheid tijd voor vrijetijdsbezigheden is bij vrouwen vrij onafhankelijk van het aantal uren beroepsarbeid. Het gaat bij hen meer om een uitwisseling van betaalde en niet betaalde arbeid.
- Voor mannen bestaat er slechts een kleine toename of zelfs een afname voor bepaalde activiteiten, indien we niet werkenden vergelijken met mannen die gemiddeld 30 uur per week werken. Het gaat hierbij om tijd gespendeerd aan massamedia, rekreatie buiten, hobbies, sport en spel, actieve vrijetijdsbesteding en uitgaan. We komen hier echter op het terrein van de tijdsbesteding van de niet-deelnemers aan beroepsarbeid. Dit zal nog worden behandeld.

Het onderzoek van Blokland (1981) "Wonen met meer vrije tijd" levert overeenkomstige resultaten. Men heeft gewerkt met zogenaamde gidsgroepen, mensen die deeltijdarbeid verrichten of vervroegd zijn uitgetreden.

Enkele resultaten:

- Het leefgedrag bleek niet te veranderen door de toename in vrije tijd. In reeds verrichte activiteiten wordt meer tijd gestoken, deze worden minder gepland en de extra vrije tijd wordt vooral binnenshuis (en in de tuin indien aanwezig) doorgebracht.
- De VUT-ers missen vaak sociale kontakten en zijn soms eenzaam, nadat ze gestopt zijn met werken. Ze gaan nu meer op bezoek bij vooral familieleden en soms bij vrienden en kennissen.
- Ook bleek een langer weekeinde te leiden tot het vaker op bezoek gaan bij familie en kennissen.

- Opvallend is het, dat meer vrije tijd niet leidt tot het meer gebruik maken van openbaar groen in de woonomgeving. Openbaar groen werd trouwens wel hoog gewaardeerd.
- Het buitengebied dichtbij de woonomgeving wordt wat meer gebruikt (niet opzienbarend). Verblijfsrecreatieve voorzieningen worden echter niet vaker bezocht.

Vergelijking 1975-1980

Het is de vraag of er in deze periode van 5 jaar verandering is opgetreden in de tijd besteed aan verschillende categorieën. In het Sociaal en Cultureel Rapport (p.139) wordt aan de hand van de tijdbestedingsonderzoeken in 1975 en 1980 een vergelijkende tabel opgenomen (zie tabel bijlage).

De konklusie is dat er weinig opvallende verschuivingen hebben plaatsgevonden. De meest belangrijke daarvan is, dat mannen minder tijd zijn gaan besteden aan beroepsarbeid. Hieraan werd 3,2 uur per week minder besteed en de vraag is waar deze uren 'gebleven zijn'.

Deze tijd is voor het overgrote deel (namelijk 2,5 uur) gaan zitten in de volgende categorieën; huishoudelijk werk/gezinstaken; slapen, eten, persoonlijke verzorging; onderwijs en ontwikkeling. Aan vrijetijdsbezigheden werd slechts 10 minuten per week meer besteed.

In vergelijking tot 1975 zijn vrouwen wat betreft het aantal uren besteed aan vrijetijdsbezigheden in 1980 nog meer in het nadeel. Vrouwen besteden hieraan 4,5 uur per week minder dan mannen, werkende vrouwen besteden hieraan ruim 4 uur per week minder dan werkende mannen. De werkende vrouwen zijn degenen met de geringste hoeveelheid tijd gespendeerd aan vrijetijdsbezigheden. Het verschil met de categorie vrouwen is bijna 7 uur en met de mannen zelfs ruim 11 uur per week.

Konklusies

Een afname van het aantal uren besteed aan beroepsarbeid gedurende een betrekkelijk korte periode leidt niet tot een evenredige toename van de (tijd voor) recreatie. Een groot deel van de vrijgekomen tijd wordt gespendeerd aan meer plichtmatige bezigheden. Voor vrouwen geldt dit in versterkte mate.

Het is echter niet zo, dat meer arbeidsvrijetijd géén gevolgen heeft voor de rekreatie. De extra vrije tijd voor rekreatie-activiteiten wordt voor het grootste deel geabsorbeerd in de huiselijke sfeer en de direkte woonomgeving. De massamedia eisen een belangrijk deel op van deze tijd.

Openluchtrekreatie zal over het algemeen niet sterk toenemen vanwege de extra vrije tijd. Er bestaan aanwijzingen, dat het gebruik van openbare (stedelijke) groenvoorzieningen nauwelijks hoger wordt. Er zal vermoedelijk wel meer worden gewandeld en gefietst op straat en in de stadsrandzone en het direkt hieraan grenzende buitengebied. Het bezoek van verblijfsrekreatieve voorzieningen en waarschijnlijk ook de grootschalige dagrekreatieve objekten zal niet toenemen. De gedachte dat verlenging van het weekeinde als vorm van arbeidsduurverkortung leidt tot meer druk op het landschap en op rekreatieve voorzieningen, moet daarom worden gerelativeerd.

Veel arbeidsvrijetijd; de tijdbesteding van werklozen, arbeidsongeschikten en gepensioneerden

Er bestaat geen direkte kausale relatie tussen het aantal uren, dat men beroepsarbeid verricht en de wijze waarop de vrije tijd wordt doorgebracht. Toch is er sprake van een samenhang zij het dat deze beïnvloed wordt door een aantal factoren.

Ten eerste gaat het bij de niet-deelnemers aan (beroeps)arbeid om het wegvallen van de samenhang en wisselwerking tussen arbeid en vrije tijd. Dit werd hiervoor besproken. Een tweede belangrijke faktor is uiteraard de omschrijving en de waardering, welke in onze kultuur wordt gegeven aan het verschijnsel 'niet-aktief' zijn. Mede daarom wordt het werkloos zijn ook meestal door de betrokkene zelf niet geaksepteerd en als overwegend negatief gezien. Dit is een vrij ongunstig perspektief voor het opbouwen van een betekenisvolle vrijetijdsbesteding. De derde faktor van belang voor de vrijetijdsbesteding is dat de overdosis aan vrije tijd moet worden ingevuld met minder inkomen. Bezoek van bioskoop, schouwburg, café, het deelnemen aan kursussen, reizen etcetera vereisen financiële middelen en deze zijn slechts in beperkte mate aanwezig. In de eerste twee hoofdstukken is de invloed van een geringe koopkracht op het rekreatiegedrag reeds behandeld.

We zullen nu starten met een behandeling van de beleving van niet-deelname aan beroepsarbeid. Daaruit blijkt het wegvallen van de wisselwerking tussen arbeid en vrije tijd.

Tenslotte wordt de tijdbesteding van de niet-deelnemers beschreven, waaruit we ons een beeld kunnen vormen van de gevolgen van de sterke toename van de werkloosheid in de jaren tachtig voor de recreatie.

Beleving van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid

Niet iedereen reageert op gelijke wijze op werkloosheid, echter het grootste deel, zo'n driekwart ervaart het als overwegend negatief. In een onderzoek van Koopmans e.a. (1977) wordt aangetoond, dat deze mensen de nadelen van dit bestaan het grootst vinden. Het financieel nadeel wordt door de helft van de mensen genoemd, daarnaast vermeldt men de doelloosheid, geestelijke en/of lichamelijke spanningen, het gevoel van uitschakeling uit de maatschappij en het sociaal isolement (relatief weinig genoemd). De auteurs menen, dat de meningen over werkloosheid wat veranderd zijn; minder werklozen zouden hun situatie zien als konsekwentie van individueel falen.

Volgens Diekstra en Moritz (1982) bezitten deze slachtoffers van de recessie een houding, waarbij werken als een plicht wordt gezien. Zij zien het als een schande om een uitkering te trekken, ze voelen zich minder dan de werkenden en wijten het niet vinden van een baan aan eigen onvermogen. Het gevoel van individueel falen blijkt dus nog steeds aanwezig. Daarnaast bestaat er volgens deze auteurs een kleine groep werklozen met een alternatieve arbeidsoriëntatie. Deze zeggen, dat ze de keus moeten hebben om al dan niet te werken en gaan ervan uit, dat het beter is in de WW te lopen dan vervelend werk te doen. Ze achten werk enkel nodig indien het geld op is en vinden het bovendien niet zo erg om werkloos te zijn.

Wat betreft de beleving van arbeidsongeschiktheid; hierover verschaft bijvoorbeeld het onderzoek van Merens-Riedstra informatie. De tevredenheid met het dagelijkse bestaan is meestal laag en 90% zou zo weer aan het werk willen. Uit het onderzoek bleek de beleving meer te worden bepaald door de waardering van en de visie op het werken, dan door de ziekte, het gezinsleven en de omgeving.

Vooraf het gemis aan werk, als onderdeel van de werkwaardering, had een negatieve invloed op de tevredenheid. Men mist vooral het sociale aspekt van het werk, de sfeer en de kontakten, het volwaardig meedoen in de maatschappij, het nuttig zijn en de regelmaat.

In dit onderzoek komt eveneens bij onderzoek onder werklozen naar voren, hoe arbeid de vrije tijd structureert. "Kennelijk is men over het algemeen niet in staat om enige lijn in het leven zonder werk aan te brengen, hoezeer men zich soms ook vastklampt aan de vaste tijden en rituelen van slapen, opstaan, eten, koffie drinken en dergelijke" (Merens-Riedstra 1978, p.143).

De tijdbesteding van werklozen, arbeidsongeschikten en gepensioneerden

De wijze waarop de mensen die geen beroepsarbeid meer verrichten hun vrije tijd doorbrengen staat dus in verband met wat er hierover in het voorgaande is geschreven. Waar het om gaat is uiteindelijk te weten, wat de gevolgen zijn van het op deze wijze vrijkomen van veel arbeidsvrijetijd voor de als zodanig betitelde rekreatie-activiteiten. Daarom zullen we nu een beschrijving geven van de tijdsbesteding van bovengenoemde bevolkingscategorieën. Arbeidsongeschikten en gepensioneerden nemen minder deel aan activiteiten, behalve wat betreft het huishouden, dan mensen met een baan. Werklozen participeren over het algemeen niet meer dan de werkenden in verrichtingen, welke inhoudelijk op werk lijken of activiteiten zoals kursussen, doe-het-zelfen, kunstzinnige bezigheden en dergelijke. Wat betreft het financiële aspekt (zie ook hoofdstuk II en III) en de gevolgen voor de deelname kan gezegd worden, dat: "Personen die hun werk verloren of verlaten hebben, bezuinigen zelfs relatief het meest op uitgaven die de ter beschikking gekomen tijd zouden kunnen veraangename. Ze nemen minder deel aan vakanties en er zijn onder hen minder personen die aangesloten zijn bij verenigingen. Typisch voor werklozen, arbeidsongeschikten en gepensioneerden zijn bezigheden waaraan veel tijd kan worden gespendeerd zonder dat daarvoor extra kosten worden gemaakt: vissen, wandelen, voor iets onderweg zijn en thuis: huishoudelijk werk, televisie kijken, lezen e.d." (SCP 1978, p.134). Het is interessant te lezen hoe in de crisisjaren dertig het aantal sportvissers sterk lijkt te zijn toegenomen, volgens het onderzoek van Kamphorst uit 1969 (Kamphorst, 1969).

Ook uit het eerder genoemde onderzoek van Merens-Riedstra over arbeidsongeschiktheid bleek, dat de meeste activiteiten zich in en rondom het huis afspelen. Voor het grootste deel is er geen bijzondere belangstelling, opleiding of vaardigheid vereist.

Een alternatief voor de relatief ongunstige financiële situatie en voor het veelal 'moeilijk kunnen omgaan' met de grote hoeveelheid vrije tijd, zou kunnen liggen in het aanbod van gesubsidieerde voorzieningen.

Arbeidsongeschikten in vergelijkbare omstandigheden als werkenden benutten voorzieningen, zoals kulturele centra, musea, bibliotheken, muziek- en toneeluitvoeringen, desondanks minder. Werklozen maken hier niet meer gebruik van dan werkenden. Het is bovendien bekend, dat ouderen en/of de laagste statuscategorieën relatief veel vrije tijd bezitten, terwijl deze categorieën vergeleken met jongeren en/of hogere statusklassen met veel vrije uren, toch minder door dergelijke voorzieningen bereikt worden (SCP 1980, p.360).

Nu gaat het in het bovenstaande om voorzieningen, welke waarschijnlijk niet aansluiten bij de alledaagse leefwereld van de niet werkenden. Het subsidiebeleid zou zich moeten richten op andere zaken.

Konklusies

De hoeveelheid vrije tijd heeft een geringere invloed op de wijze van tijdbesteding en de beleving daarvan, dan de oorzaak van die extra hoeveelheid tijd. Deze oorzaak is het uitgesloten zijn van de deelname aan beroepsarbeid. Dit betekent eveneens het uitgesloten zijn van status en identiteit, inkomen, sociale kontakten op de arbeidsplaats en de stimulans van het zich bewegen in zowel de privésfeer als de publieke sfeer.

De relatief eenzijdige gerichtheid in onze cultuur op arbeid heeft de konsekwentie, dat arbeidslozen zich hier niet los van kunnen maken. De economische crisis lijkt samen te gaan met het aanscherpen van het arbeidsethos, zodat daar in de jaren tachtig geen grote verandering in zal komen.

Het bovenstaande komt tot uitdrukking in de beleving van het werkloos- en arbeidsongeschikt zijn. Hoewel er een kleine categorie bestaat die dit positiever ervaart, is het verlies van werk bij zo'n driekwart reden tot behoorlijke ontevredenheid.

De tijdbesteding van werklozen, arbeidsongeschikten en gepensioneerden kenmerkt zich door activiteiten waar weinig geld voor nodig is en die veel tijd kosten. De meeste bezigheden spelen zich dan ook in en rond de woning af. Dit geldt ook voor de recreatie-activiteiten, waarbij de massamedia relatief veel aandacht krijgen. In het algemeen wordt er vergeleken met de werkenden meer tijd gestoken in verplichte en verzorgende bezigheden. Men houdt zich enkele malen per week bezig met extensieve recreatie in de woonomgeving en kontakten met familie, vrienden en bekenden. Het is niet zo, dat er nieuwe activiteiten worden ondernomen.

Eindkonklusies

De tijd voor recreatie neemt in het algemeen als gevolg van het op korte termijn beschikbaar komen van meer vrije tijd veel minder toe dan op het eerste gezicht verwacht zou kunnen worden.

Verskillende recreatie-activiteiten bezitten een ongelijke tijdelasticiteit. Dat wil zeggen als de beschikbare tijd toeneemt dan neemt de tijd besteed aan diverse bezigheden niet in dezelfde mate toe.

Bij de niet-deelnemers aan beroepsarbeid (werklozen, arbeidsongeschikten en gepensioneerden) spelen er bijzondere factoren mee, die de kloof bepalen tussen arbeidsvrijetijd en de hoeveelheid recreatietijd. De wisselwerking tussen arbeid en vrije tijd is bij hen verbroken. Bovendien treedt de belangrijke waarde en status welke arbeid in onze kultuur vertegenwoordigt bij verlies van werk op de voorgrond. De economische crisis lijkt dit te versterken, wat een slechte startpositie betekent voor een bevredigende vrijetijdsbesteding.

In het vorige hoofdstuk werden ontwikkelingen genoemd die op lange termijn en ten tijde van de economische crisis de tijd voor recreatie beperken. Een aantal van deze ontwikkelingen spelen ook een rol bij het plotseling vrijkomen van arbeidsvrijetijd. Deze leiden tot een toename van de tijd besteed aan plichtmatige bezigheden, zoals huishoudelijk werk, kinderverzorging, boodschappen doen, verichten van karweitjes etcetera.

Uiteraard is ook de afname van de koopkracht (in het algemeen en bij verlies van werk) een oorzaak van het feit, dat meer vrije tijd

niet tot evenredig meer recreatie leidt. Immers recreatie heeft een sterk konsumptiegebonden karakter gekregen en meer recreatie kost daarom meer geld.

Het blijkt, dat de beschikking over meer arbeidsvrijetijd, zowel bij korter werken als bij verlies van baan, vooral wordt geabsorbeerd in de huiselijke sfeer en de direkte woonomgeving. Dit geldt eveneens voor de extra tijd die beschikbaar komt voor recreatie. Over het algemeen wordt de openluchtrecreatie niet sterk beïnvloed door de toename van de vrije tijd. Dit kan echter wel gelden voor bepaalde gebieden of recreatievormen en -aktiviteiten. De stadsrandzone en de hieraan grenzende buitengebieden zullen (hoewel niet spektakulair) vaker bezocht worden. Zeker indien deze goed bereikbaar zijn. Er zal in het algemeen meer worden gewandeld, gefietst en gevist, omdat dit weinig geld kost.

Dat het vermelden van bovenstaande konklusies geen overbodigheid is, demonstreert bijvoorbeeld het volgende citaat uit een nota van een Rotterdamse gemeentelijke instantie. "Daar men gemiddeld over steeds meer vrije tijd gaat beschikken zal het gebruik van de buurtparken toenemen. Hierdoor zal de behoefte aan buurtparken ook groter worden. Dit is een bevestiging van het huidige beleid om in de wijken zonder buurtparken te trachten nieuwe buurtparken aan te leggen" (Stadsontwikkeling, Secretarie Afdeling SRZ & OG, 1981). Afgezien van het gebruik in deze vorm van het alom bekritiseerde behoeftebegrip, het ontbreken van een afweging voor de aanleg van buurtparken ten opzichte van andere voorzieningen, is het uit de lucht gegrepen om een dergelijke konklusie te trekken.

Deel 3 REKREATIEGEDRAG IN DE JAREN TACHTIG

VI. REKREATIEGEDRAG IN DE JAREN TACHTIG; VERANDERINGEN IN HET PATROON

Dit hoofdstuk biedt een beeld van de ontwikkelingen en aksentverschuivingen in het rekreatiegedrag zoals verwacht wordt in de jaren tachtig. (Bij ongewijzigd overheidsbeleid, zie uitleg hoofdstuk I). Dit beeld is gebaseerd op de resultaten van de vorige hoofdstukken. Deze resultaten worden in de eerste paragraaf weergegeven. Algemene uitspraken over het rekreatiegedrag dienen echter genuanceerd te worden naar bevolkingscategorie en sociaal-ekonomische klasse. In verband hiermee schetsen we voor de komende jaren de sociale ongelijkheid in het rekreatiegedrag. Het is de vraag of deze zal toenemen.

Tot nu hebben we ons vooral bezig gehouden met het rekreatiegedrag, voor zover dit in verband staat met het inkomen en de hoeveelheid arbeidsvrijetijd. We zullen hier nagaan of er sociaal-kulturele ontwikkelingen bestaan, die beïnvloed worden door de ekonomische situatie en die gevolgen hebben voor het rekreatiegedrag.

In de laatste paragraaf wordt de eindkonklusie getrokken ten aanzien van de verwachte ontwikkelingen in de vrijetijdsbesteding en het rekreatiegedrag in de jaren tachtig.

Ontwikkelingen in het rekreatiegedrag in de jaren tachtig

Op basis van de voorgaande hoofdstukken kan worden gesteld, dat de effecten van een inkomensdaling en een toename van de hoeveelheid arbeidsvrijetijd elkaar meestal versterken of aanvullen. Voor zover de effecten tegenstrijdig zijn, heeft het inkomenseffekt de overhand. Het zijn sowieso de gevolgen van de inkomensdaling, welke het rekreatiegedrag in de jaren tachtig sterk zullen beïnvloeden. Meer arbeidsvrijetijd heeft met name voor bepaalde bevolkingscategorieën (de "niet-aktieven") belangrijke gevolgen.

De effectieve vraag naar recreatie, die gekoppeld is aan de consumptie van goederen en diensten waarvoor financiële middelen vereist zijn, zal afnemen. Deze afname is groter naarmate de inkomensdaling zich verder zal doorzetten.

Omdat recreatie de afgelopen periode over het geheel genomen een sterk konsumptief karakter heeft gekregen, zal dit aanzienlijke veranderingen teweeg brengen in het recreatiegedrag. Recreatie is echter een essentiële levensvoorwaarde, daarom zal voor de financiële aderlating een uitweg worden gezocht in een grotere deelname aan recreatievormen en -activiteiten, die relatief onafhankelijk zijn van de aankoop en het gebruik van goederen en diensten.

Wat betreft die koppeling tussen recreatie en consumptie is het zo, dat deze soms gezien de technisch-ekonomische situatie vrij vast is. Dit geldt bijvoorbeeld voor de buitenlandse vakantie. Deze is onlosmakelijk gerelateerd aan de veelal hoge kosten voor mobiliteit. Bovendien wordt de samenhang tussen recreatie en consumptie veelal bepaald door sociaal-kulturele factoren. Sommige mensen zullen niet uit gaan eten bij een Chinees. Dit is 'beneden hun stand' en zij zullen eerder kiezen voor minder frekwent uit gaan eten, dan het dure restaurant te substitueren voor een goedkoper.

In het navolgende worden ontwikkelingen op het sociaal-kulturele vlak besproken. Deze beïnvloeden als reactie op de ekonomische crisis het recreatiegedrag en de richting waarin recreatievormen en -activiteiten worden gesubstitueerd.

De aard van de vrijetijdsbesteding in de jaren tachtig zal meer praktisch-nuttig zijn. De toenemende hoeveelheid arbeidsvrijetijd stimuleert het ter hand nemen van tijdsintensieve "produktieve" vrijetijdsbezigheden (bijvoorbeeld doe-het-zelven). Echter vooral de afname van de koopkracht zal hiertoe leiden.

De vrije tijd werd in de afgelopen periode als het ware overspoeld door de overvloed aan recreatiemiddelen, waaronder recreatiegoederen. Dit betekende voor de vrije tijd het volgende (SCP 1978, p. 133):

- Vrijetijdsactiviteiten werden met lagere frekwentie of op oppervlakkiger wijze beoefend.
- Vrijetijdsactiviteiten werden met andere gekombineerd.

De ekonomische crisis leidt hierbij ons inziens tot het volgende:

- Activiteiten zullen zich kenmerken door een toenemende exclusiviteit, omdat ze moeilijker combineerbaar zijn, vanwege de intensievere deelname daaraan. Er zal aan een kleiner pakket van bezigheden worden deelgenomen. Daarbij wordt er per activiteit meer tijd aan besteed.
- De soms gekonstateerde passiviteit wat betreft de keuze voor activiteiten in de vrije tijd zal wat afnemen. De houding ten aanzien van de keuzemogelijkheden in vrije tijd en recreatie zal aktiever, kritischer en selektiever worden.
- Het geringere budget voor vrijetijdsbesteding, waardoor het bezit en het gebruik van konsumptiegoederen zal afnemen, zal het recreatiepatroon een minder afwisselend karakter verlenen.

Hoe bovenstaande mogelijke ontwikkelingen beoordeeld moeten worden, hangt uiteraard af van de criteria, die gehanteerd worden.

Linder (1970) meent, dat de overvloed aan konsumptiegoederen de benodigde tijd voor aankoop, gebruik en onderhoud sterk heeft doen toenemen. Dit zou ten koste gaan van vooral tijdsintensieve activiteiten, zoals het deelnemen aan sociale kontakten.

Groffen (1967) stelde, dat veel vrijetijdsbezigheden pas bevrediging schenken, indien er voldoende tijd aan wordt besteed, wat een proces van oefening inhoudt. Indien in dergelijke opvattingen waarheid schuilt dan kan een inkomensdaling en een toename van de hoeveelheid arbeidsvrijetijd ook positieve effecten bezitten (meer sociale kontakten, meer voldoening).

Sociale kontakten nemen nu een belangrijke plaats in. Het is goed mogelijk, dat dit sociale aspekt van de arbeidsvrijetijd en de recreatie aan betekenis zal winnen. De eerste verklaring hiervoor is, dat sociale kontakten op zich geen geld kosten. De tweede verklaring is, dat de sociale problemen die ontstaan door de economische crisis worden opgevangen in sociale kontakten met vrienden, familie, buurtgenoten etcetera. De mate waarin kontakten toenemen is vooral ook afhankelijk van de mate van oriëntering op het gemeenschappelijke leven. Meer arbeidsvrijetijd kan vooral bij mensen die gericht zijn op en/of gebonden zijn aan de privésfeer en het individuele, leiden tot een sociaal isolement en eenzaamheid.

We zijn nu toe aan de op één na laatste, maar daarom niet onbelangrijke konklusie. De arbeidsvrijetijd en de recreatietijd worden in de jaren tachtig in nog grotere mate dan nu reeds het

geval is, doorgebracht en besteed in en rond de woning en de directe woonomgeving.

De laatste konklusie is, dat de sociale ongelijkheid in de vrijetijdsbesteding en het rekreatiegedrag de komende jaren sterk zal toenemen. Gezien de ernstige gevolgen hiervan gaan we daar in het navolgende verder op in.

Sociale ongelijkheid in het rekreatiegedrag

De lagere inkomenscategorieën in de knel

Reeds omstreeks 1979 bevonden zich 8,4% van de huishoudens in Nederland in de laagste welvaartsklasse en 22,4% net boven het bestaansminimum (Wiebrens, 1981). Echter, zelfs een kleine inkomensvermindering kan leiden tot het vervallen tot onder dit bestaansminimum. Na 1979 is de koopkracht gedaald en er bevinden zich nu een nog groter aantal huishoudens in de laagste welvaartsklasse. Hoewel de hogere inkomensklassen misschien wat hebben ingeleverd zijn de inkomensverschillen tussen de bevolkingscategorieën toegenomen en ze vergroten zich nog steeds door het stijgend aantal uitkeringtrekkers.

Het zijn vooral de volgende categorieën die financieel zeer ongunstig afsteken bij overig Nederland: bejaarden (waarvan vooral de alleenstaande bejaarde vrouwen), de lager opgeleiden, éénoudergezinnen en de uitkeringtrekkers (Wiebrens, 1981). Deze mensen kunnen aanzienlijk minder uitgeven voor rekreatie en bezitten duidelijk minder konsumptiegoederen, waaronder rekreatiegoederen. Het aantal rekreatie-alternatieven is bij hen daarom beperkt.

Hoewel de lagere sociaal-ekonomische categorie de afgelopen decennia heeft mogen meeprofiteren van de welvaartstoename, wordt dit thans en in de komende jaren teniet gedaan. Zoals eerder opgemerkt, worden de rekreatieve mogelijkheden ingeklemd tussen een dalend inkomensnivo en het in prijs stijgen van bepaalde goederen en diensten, waarop eenvoudigweg niet bezuinigd kan worden.

Een structurele (meer rechtvaardige) herverdeling van financiële middelen is in eerste instantie een politieke kwestie. De politieke kleur van een kabinet speelt daarbij een belangrijke rol en zoals het er nu uit ziet zal daarom bovengeschetste ongelijkheid de komende jaren niet fundamenteel worden recht getrokken. Er zal

integendeel worden bezuinigd op sociale voorzieningen, terwijl uit onderzoek blijkt, dat van een groot deel van deze voorzieningen vooral de lagere inkomensgroepen gebruik maken (gezondheidszorg, maatschappelijke dienstverlening, rechtshulp) (SCP 1980, p.15). Ook door het gevoerde rekreatiebeleid wordt de ongelijkheid vergroot. Het blijkt immers, dat die voorzieningen worden gestimuleerd en gesubsidieerd, die aansluiten bij de interesse-sfeer van de hogere sociaal-ekonomische categorieën. De lagere sociale milieus worden dan ook veel minder door deze voorzieningen bereikt. (SCP 1980, p.15)

Tenslotte willen we wijzen op enkele belangrijke beleidsvoorstellen, die de laatste tijd naar voren komen. Deze zullen bovenstaand beeld nog meer verscherpen. Het gaat daarbij om het verlagen van de sociale uitkeringen, van de minimumlonen, loskoppeling van beiden en de toepassing van het profijtbeginnsel.

We hebben reeds gekonkludeerd, dat de gebondenheid aan de woning en de direkte woonomgeving sterker zal worden in de jaren tachtig. De lagere sociaal-ekonomische klasse is echter reeds gekenmerkt door een relatief grote afhankelijkheid van en gerichtheid op die woonomgeving. Een afhankelijkheid die als gevolg van de crisis nog groter wordt. Het problematische daarvan is de vrij ongunstige huisvestingssituatie van de lagere inkomensklassen. Bovendien is hier sprake van een 'dubbele deprivatie'. "Relatief slechte woning-kwaliteit gaat samen met relatief hoge woonlasten, vooral als de meest relevante indicator voor woonlasten, te weten het percentage met woonlasten boven de 15% van het inkomen, wordt gekozen". (SCP 1980, p.342)

Sociale ongelijkheid wordt weerspiegeld in de ruimtelijke segregatie van bevolkingscategorieën. Er bestaat een scheve ruimtelijke verdeling voor wat betreft de materiële voorzieningen. Een illustratie hiervan vormen de volksbuurten in de grote steden. Deze kenmerken zich door de relatieve afwezigheid van tuinen en ruimte rond de woning, die meestal klein en van slechte kwaliteit is (De Boer 1979, p.28). De bewoners bezitten een gering inkomen en een lage opleiding. Hun ekonomische situatie is vrij onzeker, het percentage werklozen is hoog en neemt nog steeds toe. De onderlinge groepssolidariteit vormt onder andere een compensatie voor deze

weinig rooskleurige situatie. De welvaartstoename heeft eveneens een dergelijke betekenis gehad, maar zal de komende jaren worden afgebouwd.

Hoewel we niet willen suggereren, dat de compensatie-theorie in het algemeen opgaat voor het recreatiegedrag, vervullen recreatie en vrije tijd bij de lage sociaal-ekonomische klasse ook zeker een compensatie-functie voor tekorten in woon/werkomstandigheden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het verhaal over camping Bruggenhof, waarbij de oude volksbuurten en de 'nieuwe armoede flats' sterk zijn oververtegenwoordigd. (Nienhuis, Verhey & Westerloo, 1979)

Mocht recreatie dus een troost vormen voor de relatief ongunstige materiële omstandigheden van de lage sociaal-ekonomische klasse, dan heeft een verdere inkomensdaling enorme konsekwenties. Voor de volksbuurten betekent dit de komende jaren meer spanningen en protest. Vanwege de lage positie op de maatschappelijke ladder, het gebrek aan macht en kennis, zal dit protest zich slechts gedeeltelijk uiten in algemeen aanvaarde vormen hiervan. Deze kunnen echter aan betekenis winnen. Sommigen wijzen erop, dat in de jaren zeventig de lage sociale klasse meer voor haar belangen leek op te komen. Het verschijnsel vormingswerk heeft hierin een stimulerende rol vervuld. (De Boer 1979, p.28) Toch zal het protest in de volksbuurten zich vooral ook uitdrukken in deviante en verborgen uitingen van verzet. De groepsbanden worden versterkt, men richt zich nog meer op de buurt(-bewoners). Daarnaast zal het (jeugd)vandalisme en de kriminaliteit toenemen.

Arbeidsvrijetijd en ongelijkheid

De maatschappelijke arbeidsverdeling genereert een ongelijke allokatie van arbeidsvrijetijd over diverse bevolkingscategorieën. Zowel het bezit van veel vrije tijd als weinig vrije tijd kan worden gezien als problematisch.

Bij vrouwen en werklozen is dit een aspekt van hun achtergestelde positie. Mensen met een baan zullen de eerstvolgende jaren wellicht steeds minder vrije tijd bezitten en dit heeft bepaalde als onwenselijk te betitelen konsekwenties. Hun totale positie steekt echter gunstig af, vanwege de deelname aan maatschappelijk gewaardeerde en hoog beloonde arbeid.

In hoofdstuk V zijn we reeds ingegaan op het gedwongen 'niet-aktief'

zijn. Werkloos zijn betekent het opgezaadeld zijn met een grote dosis arbeidsvrijetijd, die onder de gegeven omstandigheden blijkbaar niet bevredigend kan worden ingevuld. Zoals we zagen, is het daarbij niet zo, dat werklozen enorm veel aan rekreatie doen. De geringe vergroting van de rekreatietijd wil ook niet zeggen, dat men hier 'blij' mee is.

De arbeidsverdeling en daarom ook de verdeling van de arbeidsvrijetijd is tevens sexe-gebonden. Het blijkt, dat vrouwen zo'n 4,5 uur per week minder besteden aan vrijetijdsbezigheden dan mannen en werkende vrouwen vormen de categorie met de geringste beschikking over rekreatietijd (SCP 1982, p.139). Huisvrouwen bezitten vergeleken met mensen met een baan, duidelijk meer rekreatietijd. Deze tijd is echter sterk 'verkaveld' en daardoor worden de mogelijkheden weer aanzienlijk beperkt. Bovendien geldt voor huisvrouwen evenals voor werklozen, dat zij niet meedelen in de voordelen van participatie in beroepsarbeid.

Op de actieve beroepsbevolking zijn een aantal lange termijnontwikkelingen van toepassing (zie hoofdstuk IV), die de rekreatietijd doen afnemen. Werkende vrouwen zijn in de periode 1975-1980 wat meer tijd gaan besteden aan beroepsarbeid en iets minder aan rekreatie. Werkende mannen hebben minder tijd gespendeerd aan arbeid, zijn daarentegen meer huishoudelijk werk en onderwijs/ontwikkelingsactiviteiten gaan verrichten, zodat hun rekreatietijd afnam.

Een aantal van de in de eerste paragraaf genoemde algemene ontwikkelingen in de jaren tachtig zullen niet van toepassing zijn op de actieve beroepsbevolking. Dit zal wel het geval zijn indien een herverdeling van arbeid en inkomen plaatsvindt. Mensen met een baan bezitten nog relatief over voldoende inkomsten. Hun afnemende rekreatietijd zal dus gevuld kunnen worden met het gebruik van veel goederen en diensten. Het rekreatiegedrag zal zich kenmerken door variatie, combinatie van bezigheden, vluchtigheid, dynamiek en konsumptiegerichtheid. Voor meer tijdintensieve bezigheden bestaat weinig ruimte. Dit kan ten koste gaan van intensieve contacten met huisgenoten, mensen uit de buurt, etcetera. Het psychologisch tijdgebrek, zoals vooral bij de hogere funktienivo's waargenomen, zal ook voor gaan komen bij de lagere nivo's. Dit beeld is algemeen van toepassing op de beroepsarbeiders, in versterkte mate gaat het op voor arbeiders met een hoog inkomen en een hoge opleiding.

Individualisering en privatisering versus kollektivisering en maatschappij-betrokkenheid

Individualisering

Individualisering wordt door verschillende auteurs omschreven als een maatschappelijke ontwikkeling, waarbij het individu(ele) meer op de voorgrond komt te staan. Dit gaat samen met een afbraak van sociale integratiekaders. Vaak wordt daarbij gewezen op de losmaking van het gezin van familiebanden en de kerk. Bovendien zou er sprake zijn van individualisering binnen het gezin. Uiteindelijk worden individuen onafhankelijker van traditionele overgeleverde waarden en normen.

Deze ontwikkeling wordt ook wel als negatief gezien. Zo schetst Lasch (1978) de ondergang van de westerse samenleving vanwege een extreem narcistisch egocentrisme. Hofstee (1980) spreekt van hyper-individualisme en de bedreiging hiervan voor de westerse maatschappij.

De beschrijvingen van het ik-tijdperk van de jaren zeventig met als kenmerk de ideologie der zelfontplooiing doen vermoeden, dat het individualisme toen hoogtij vierde. Iemand als Zijderveld (1979) beschrijft in feite deze individualiseringstrend, wanneer hij het immoralistisch ethos van de verzorgingsstaat bespreekt. Binnen dit ethos richten de mensen zich vooral op het subjektieve, het spontane en het authentieke. Er is sprake van een oriëntatie op het consumeren. Goederen evenals 'ervaringen' worden slechts tijdelijk gebruikt, totdat ze gaan vervelen. Dit geschiedt dan op vrijwillige basis. In het sociale leven ligt bij dit immoralistisch ethos niet bepaald de nadruk op loyaliteit en verantwoordelijkheidsgevoel. De individualiseringstendens en de hierna te behandelen privatiseringstendens passen misschien in de vigerende maatschappelijke ideologie. Het is een socialistische kritiek, dat individualistische, liberale waarden domineren (in de ekonomie; vrije ondernemingswijze produktie).

Individualisering en het propageren hiervan kan volgens sommigen worden gezien als een maatschappelijk mechanisme van sociale controle om bestaande structuren te handhaven. Volgens Nijhoff (1978) worden mensen ertoe gedwongen maatschappelijke tekorten op te vatten als individuele problemen. Dit geschiedt volgens hem via de

volgende individualiserende instituties, onderwijs, overheidszorg en psychiatrie.

Scheiding privé-sfeer en publieke sfeer

Met de komst van de kapitalistische maatschappij ontstond er een scheiding van publieke en privé-sfeer. De publieke sfeer omvat thans het gebied, waar de op het maatschappelijke gerichte processen en activiteiten plaatsvinden. Zo is de politieke besluitvorming een vrijwel uitsluitend publieke aangelegenheid geworden. Ook de beroepsarbeid is door schaalvergroting, arbeidsdeling en bureaukritisering in de publieke sfeer gekomen (Zijderfeld, 1971. Wilson, 1980). Het openbare leven is zich steeds meer gaan kenmerken door vervreemdende tendensen en kompleksiteit.

De privé-sfeer valt samen met de vrije tijd en het wonen, het terrein van consumptie en vermeende vrijheid. Deze vrijheid is betrekkelijk. We zagen immers, dat deze tijd voor een belangrijk deel bestaat uit bezigheden met een verplicht karakter, mede als reactie op de economische malaise. Anderzijds gaat het slechts om persoonlijke vrijheid zonder politieke en maatschappelijke gevolgen. Dit kan verklaard worden door de volgende twee factoren:

Ten eerste is de individualiseringstendens, voor zover deze heeft plaatsgevonden, hier debet aan. Immers indien iedereen zich op het individuele belang richt, kan er weinig op de gemeenschap gerichte opbouw plaatsvinden. Ten tweede worden belangrijke maatschappelijke beslissingen in de publieke sfeer genomen. Daarom kunnen we spreken van de heerschappij van het publieke leven. Aan de andere kant is deze sfeer misschien te onpersoonlijk om grote belangstelling van de burgers te genieten.

De privé-sfeer is onzes inziens opgebouwd uit twee lagen. De eerste laag, die de feitelijke privé-sfeer vormt, omvat het sociale leven in de primaire groepen. Dit zijn bijvoorbeeld het gezin, of andere samenlevingsvormen, waarbij de leden meer of minder sterk op elkaar zijn betrokken. Kenmerken van deze laag zijn: beslotenheid, intimiteit en ruimtelijk gezien vindt het gedrag vooral plaats in de woning.

De tweede laag, het overgangsgebied naar het publieke leven, omvat het sociale leven in de kleine gemeenschap, de buurt, de wijk of het dorp. Hier worden belangen benadrukt, buiten die van het

individu of de primaire groep. Het gedrag in deze overgangszone vindt vooral in de woonomgeving plaats. Ruimtelijke konsentratiepunten voor dit gedrag zijn het buurtcafé, het buurtcentrum, (semi-overheids)instellingen die plaatselijke belangen bundelen, de straat etcetera. Dit gedrag bestaat uit activiteiten als burenhulp, vrijwilligerswerk, aktiegroepenwerk en dergelijke.

Privatisering

Privatisering omschrijven we als het proces waarbij (meer) mensen zich terugtrekken in en terugvallen op de bovengenoemde eerste laag in de privé-sfeer. Er vindt een verschuiving plaats in oriëntatie van de 'overgangszone' en de publieke sfeer naar de privé-sfeer. Daarbij wordt het gebruik van voorzieningen in de gemeenschappelijke sfeer gesubstitueerd door het gebruik van voorzieningen in de privé-sfeer. "Veel goederen en diensten, die oorspronkelijk openbaar of gemeenschappelijk werden gebruikt, bijvoorbeeld vervoer, bioskoop, café's, muziek zijn verdrongen door voorzieningen binnen de eigen huishouding: de particuliere auto, televisie, drank, afspeelapparatuur". (SCP 1978, p.132). Anderen omschrijven privatisering ook wel als het overhevelen van overheidstaken op het gebied van verzorging, edukatie en dergelijke naar de privé-sfeer. Het gaat hierbij dus om het inkrimpen van de verzorgingsstaat door de overheid als reaktie op de economische krisis. De privé-sfeer wordt zwaarder belast en er wordt een appél gedaan op het sociaal verantwoordelijkheidsbesef van de mensen.

In het voorgaande is gewezen op het verschuiven van arbeid van de formele sfeer (circuit van beroepsarbeid) naar de informele sfeer. De hierdoor ontstane toename van de officieuze arbeid is een reaktie op de krisis. In de privé-sfeer wordt men gedwongen de produktie (in welvaart en welzijn) op te voeren. Dit wordt wel privatisering van de produktie genoemd.

Het vervangen van arbeid door kapitaal is een vorm van gedwongen privatisering. Immers zoals uit onderzoek blijkt, betekent werkloosheid, dat men "kaltgestellt" wordt. Werklozen voelen zich vaak overbodig en maatschappelijk onnuttig. Ze worden teruggeworpen op een tijdsbesteding in en rond de woning.

Individualisering en privatisering; feitelijke trends?

Individualisering zou logischerwijs moeten leiden tot meer individualisme. Dit wil overigens niet zeggen, dat groepsgebonden gedrag sterk afneemt. "Informele, vrijblijvende groepen, maar ook bijvoorbeeld publiek, massa's en dergelijke blijven ook voor de individualist acceptabel, mits voldoende onafhankelijk gedrag mogelijk is" (Withagen 1978, p.32).

Wij willen hier betogen, dat er sprake is (geweest) van individualisering. Deze ontwikkeling heeft zich ons inziens echter in beperkte mate voorgedaan bij de lagere sociaal-ekonomische categorieën. Bij deze categorieën is immers in het algemeen sprake van kollektivisme en een relatief grote betrokkenheid op de direkte, sociale omgeving. Het lagere sociale milieu omvat een relatief hecht netwerk van relaties tussen gezin, familie, bekenden en de buurt, vaak binnen bereikbare afstand. Er is sprake van een dichotoom maatschappijbeeld, waarbij de wereld wordt opgedeeld in 'wij' en 'zij'. De sociale controle binnen de eigen groep is groot.

Dergelijke typeringën zijn ook van toepassing op de vrijetijdsbesteding en het rekreatiegedrag. Deze vinden vooral plaats in de vertrouwde sociale omgeving. De Boer (1979) haalt verschillende auteurs aan (bijvoorbeeld Simonse, 1977), die aangeven, dat het buurtleven (in de vrije tijd) vanwege het toenemend aantal andere ethnische groepen in de buurt, wordt verplaatst naar Spanje of de Veluwe. Zoals eerder opgemerkt vormen de volksbuurten konsentratieplaatsen van mensen uit de lage sociaal-ekonomische klasse. Kenmerkend is ook hier het kollektief waarden- en normenpatroon. "Een aspekt daarvan is de geringe beslotenheid van het kerngezin en in de plaats daarvan de veelvuldige en intieme interaktie tussen de buurtbewoners; de hele buurt leeft met elkaars lief en leed, de onderlinge hulpvaardigheid is groot (...). Ook de vrije tijd wordt in elkaars gezelschap doorgebracht, de vrouwen met elkaar, de mannen met elkaar en opgeschoten kinderen op straat." (Hogervorst e.a. 1979, p.73). Genoemd kollektief waarden- en normenpatroon bij de lage sociaal-ekonomische klasse heeft opmerkelijke konsekwenties voor de definities, die aan de ruimtelijke omgeving worden gegeven en voor het gebruik van de ruimte wat daaruit volgt. Grenzen tussen privé- en openbaar gebied zijn vaag en de direkte woonomgeving wordt beschouwd

als verlengstuk van de woning. "De hele buurt wordt als thuis ervaren, elk betreedbare plek wordt benut, mits deze tot het grote huis behoort (...). Straten, pleinen, kroegen etcetera zijn de locaties, waar de nauwe relaties vorm krijgen en gekontinueerd worden." (Bakker 1978, p.16)

Volgens sommigen is er toch sprake geweest van privatisering en individualisering en zou de buurt als referentiekader wat aan betekenis hebben verloren. Velen menen echter, dat de arbeidssubcultuur zal blijven bestaan en hoogstens zeer langzaam zal veranderen (De Regt 1977). De Boer (1979, p.16-18) is in de literatuur nagegaan of de toenemende levensstandaard er bij handarbeiders toe leidt, dat de levensstijl van de 'middle-class' wordt overgenomen. Deze levensstijl wordt onder andere juist gekenmerkt door een relatief geringe buurtgebondenheid en een duidelijke grens tussen privé en openbaar. De 'verburgelijgings-these' wordt in onderzoek echter tegengesproken. Dit is onzes inziens voor de hand liggend, want de beroepspositie van ongeschoolde en geoefende arbeiders is op de maatschappelijke ladder laag ten opzichte van de hoofdarbeiders uit de middenklasse en de elite. En deze beroepspositie vormt een essentieel bestanddeel van de arbeiderscultuur.

Wij menen dus, dat er bij de lagere sociaal-ekonomische categorieën meer sprake is van een kollektief waarden- en normenpatroon dan van individualisme. Vanuit deze achtergrond zullen deze categorieën reageren op de ekonomische krisis. Voor zover er zich een privatiseringstrend heeft voorgedaan, is dit vooral terug te vinden in het afgenomen 'klasse-bewustzijn'. Dit heeft onzes inziens te maken met de toegenomen welvaart van deze klasse in de afgelopen decennia. Het afbreken van het verzorgingspakket in de jaren tachtig zou ertoe kunnen leiden, dat het gemeenschappelijk besef onder de lagere sociale milieus van hun achtergestelde positie weer wordt versterkt.

De reactie op de ekonomische recessie; kollektivisering en maatschappijbetrokkenheid?

Uit het voorgaande blijkt, dat individualisering en privatisering bij de lagere sociaal-ekonomische categorieën niet hebben geleid tot een fundamentele sociaal-kulturele verandering. De reactie van deze klasse op de ekonomische krisis zal onzes inziens een kollektiverend karakter bezitten. "Door solidair met buurtgenoten te

zijn, een "wijgevoel" tegenover 'zij', de machthebbers, te ontwikkelen, kan men berusten in de lage maatschappelijke status, een laag inkomen en geringe kans op promotie" (Bakker 1978, p.22). Wij veronderstellen, dat individualisering en privatisering ontwikkelingen zijn, die zich vooral hebben voorgedaan bij de middenklasse en de hogere sociale milieu's.

Deze laatste ontwikkelingen hangen samen met de toegenomen welvaart. Een langdurige economische crisis, kan daarom leiden tot het ombuigen van deze trends. Bovendien zijn deze tendensen aan grenzen gebonden, die liggen op het vlak van het persoonlijk welbevinden. Deze grenzen zijn reeds overschreden en sociaal isolement (eenzaamheid) is er het gevolg van. In het voorgaande is aan bod gekomen hoe de 'eerste laag' in de privé-sfeer steeds zwaarder belast wordt. De oplossing hiervoor en voor het probleem van de eenzaamheid, is dat bezigheden in het overgangsgebied van privé naar publieke sfeer toenemen. Uit onderzoek blijkt dit reeds het geval te zijn. Onderzoek toont tenslotte eveneens, dat er bij veel huishoudens de wens bestaat meer gemeenschappelijk te doen. Het aanbod van voorzieningen is echter veel te klein om aan deze vraag tegemoet te komen. Wij zullen deze punten nu duidelijk proberen te maken.

1. Kultuur en economie

Zijderveld noemt drie voorwaarden voor het eerder genoemde immoralistisch ethos van de verzorgingsstaat: welvaart, sterke differentiatie van sociale structuren en een grote mate van abstrahering van waarden en normen. De economische crisis brengt het bestaan van de eerste voorwaarde in gevaar. De auteur geeft terloops aan wat het kan betekenen voor het kulturele. Ten eerste wijst hij op het optreden van politieke spanningen en felle reacties tegen een inkrappend verzorgingsnivo. Het stagneren van de verzorgingsstaat zou misschien ook kunnen leiden tot het herintroduceren van enkele waarden uit het moralistisch ethos. Kenmerken hiervan zijn: gemeenschapszin, grote sociale controle en een sterk gevoel voor het openbare.

Yankelovich (1981) is een Amerikaans onderzoeker, die sinds het midden van de jaren zestig jaarlijks aan respondenten via steekproeven dezelfde vragen heeft gesteld. De resultaten waren de volgende: Tot het begin van de jaren zeventig, een periode van sterke

ekonomische groei, bestond er een kultuur van hard werken, zelf-opoffering en verantwoordelijkheidsgevoel. Daarna nam de welvaart nog meer toe en ontstond er een sterke individualiseringstrend. Zelfontplooiing werd de nieuwe kulturele waarde. Vanwege de enorme welvaart, zouden persoonlijke verwachtingen en eisen een vlucht hebben genomen. De economische crisis zou de mensen nu doen gaan inzien, dat dit irreeel is en tot teleurstellingen leidt. De jaren tachtig zullen daarom volgens Yankelovich een 'nieuwe ethiek van toewijding en betrokkenheid' invullen, die het midden houdt tussen de kritiekloze opoffering van de jaren vijftig en zestig en het hedonisme van de jaren zeventig.

2. Eenzaamheid

Van verschillende zijde wordt beweerd, dat individualisering in de afgelopen periode de eenzaamheid heeft doen toenemen of dat verdere individualisering hiertoe zal leiden (Hofstee, 1980. Withagen, 1978, p.41). Uit de herhalingsonderzoeken van Yankelovich zou gebleken zijn, dat "mensen een schreeuwende behoefte hebben aan diepere, persoonlijke relaties en weer sterk gaan verlangen naar geborgenheid" (11). Uit het onderzoek bleek het aantal mensen, dat naar deze intensievere relaties verlangde, aanzienlijk te zijn toegenomen.

Uit opinie-onderzoek in Nederland blijkt het deel van de mensen, dat zegt zich soms eenzaam te voelen sterk te zijn toegenomen ten opzichte van 1958. In de periode 1975-1981 bleef het percentage konstant (SCP 1982, p.225). Wel konkludeert men in het Sociaal en Cultureel Rapport 1982 het volgende: "Verder krijgt het sociale element in het leven - een leuk gezin, veel vrienden en kennissen - wat meer nadruk" (SCP 1982, p.114). Het is dus mogelijk, dat een dergelijke verschuiving een reactie is op de toegenomen eenzaamheid vanwege de gerichtheid op het eigenbelang. Wat dit laatste betreft menen wij, dat het percentage van de mensen dat 'een goede gezondheid' het belangrijkste vindt, hiervoor een indicatie vormt. Nu was dit percentage in 1966 $\pm$ 35% en tot 1979 is het behoorlijk toegenomen tot zelfs $\pm$ 51%. De jaren daarna neemt het percentage gemiddeld wat af en stabiliseert het zich (SCP 1982, p.217). Als de verandering hierin wat zegt over individualisering, dan lijkt deze tendens zich hier niet verder te hebben doorgezet.

3. Meer op de gemeenschap gerichte activiteiten?

Uit het sociaal en Cultureel Rapport 1982 blijkt de deelname aan het verenigingsleven en vormen van vrijwilligerswerk (bijvoorbeeld hulpverlening) tussen 1975 en 1980 te zijn toegenomen. Het lidmaatschap van diverse verenigingen, politieke partijen, werknemers- en werkgeversorganisaties is eveneens toegenomen in de periode 1974-1980 (SCP 1982, p.146, zie onze bijlage). Ten opzichte van 1977 hebben meer mensen in 1981 meegedaan aan een aktiegroep, een handtekeningenaktie of een demonstratie (SCP 1982, p.378). Dergelijke verschuivingen kunnen ons inziens enerzijds worden gezien als een streven naar meer geregelde sociale kontakten (vooral het verenigingsleven), anderzijds als een langzaam toenemend besef van verantwoordelijkheid voor de gemeenschap.

Tenslotte dient beseft te worden, dat er bij veel mensen de wens bestaat naar meer gemeenschappelijkheid in activiteiten. Deze houding wordt niet direkt omgezet in feitelijk gedrag, omdat er vele belemmeringen hiervoor bestaan. In eerder genoemd onderzoek kwam in een relatief groot aantal interviews naar voren, "dat men als gezin minder "afgezonderd" (gezinsindividualisme) zou willen leven" (Blokland 1981, p.167). Vooral onder de minder werkende part-timers werd deze wens gekonstateerd. De mate waarin men meer gemeenschappelijkheid op prijs stelt verschilt en bestrijkt het skala van gezamenlijk wonen, het delen van bepaalde voorzieningen (bijvoorbeeld gemeenschapsruimte met wasapparatuur of voor feesten, als praat- en speelruimte), gezamenlijk opvoeden van de kinderen tot mogelijkheden van buurtkontakt door een buurtcafé of buurthuis. De stedenbouw en woningbouw zijn echter hoofdzakelijk individualiserend en privatiserend van karakter, zodat er een tekort aan bovenstaande gewenste voorzieningen bestaat.

4. Konklusie

Individualisering en privatisering hebben zich vooral voorgedaan bij de middenklasse en de hogere sociale klassen en in beperkte mate bij de lagere sociale klassen. De reactie van deze laatstgenoemde klassen op de economische crisis vindt plaats vanuit een kollektief waarden- en normenpatroon.

De economische teruggang zal de eerstgenoemde tendensen uiteindelijk stabiliseren. Anderzijds zullen kollektiviserende en op de

maatschappij betrokken tendensen worden verstrekt. Dit wordt verder in de hand gewerkt door de met eerstgenoemde tendensen verbonden negatieve gevolgen zoals gevoelens van eenzaamheid.

Wij menen hiervoor reeds aanwijzingen te vinden. Op het einde van de jaren zeventig vond er een verschuiving plaats naar meer op de gemeenschap gerichte aktiviteit. Het is tenslotte belangrijk te beseffen, dat er bij veel huishoudens de wens bestaat tot meer gemeenschappelijkheid, maar dat hiervoor nu (nog) een aantal belemmeringen bestaan. (We komen hier op terug in het hoofdstuk 'aanbevelingen').

Eindkonklusie; rekreatiegedrag in de jaren tachtig

Het is onzes inziens aannemelijk dat bij een verdere afname van de koopkracht en een toename van de hoeveelheid arbeidsvrijetijd het gedrag in de vrije tijd en de rekreatie in de jaren tachtig zich zal kenmerken door de volgende algemene ontwikkelingen. Dit is aannemelijk indien overige omstandigheden (waaronder bijvoorbeeld de maatschappelijke (machts-)verhoudingen en het overheidsbeleid) gelijk blijven. Deze opmerking is vooral van belang voor de laatste konklusie.

- 1 - Afname van de deelname aan konsumptiegebonden rekreatievormen en -aktiviteiten.
(rekreatie gekoppeld aan de aankoop en het gebruik van goederen en diensten van derden).
Toename van de deelname aan en op den duur de interesse voor die vormen van rekreatie, die relatief onafhankelijk zijn van konsumptie.
- 2 - Het rekreatiepatroon zal minder afwisseling vertonen, men zal deelnemen aan een kleiner pakket van aktiviteiten.
- 3 - De vrijetijdsbesteding verkrijgt een meer praktisch- en sociaal-nuttig karakter.
- 4 - Toename van tijdsintensieve en 'goedkope' bezigheden (die moeilijk kombineerbaar zijn met andere aktiviteiten).
- 5 - De houding ten aanzien van keuzemogelijkheden in de vrije tijd en de rekreatie wordt kritischer, selektiever en aktiever.
- 6 - Rekreatie in en rond de woning en de direkte woonomgeving neemt sterk toe.

- 7 - Stabilisatie van individualiserende en privatiserende ontwikkelingen, toename van kollektiviserende en maatschappelijke activiteiten.
- 8 - Sociale kontakten nemen toe, worden op de lange duur minder vrijblijvend en hechter.
- 9 - Toename van sociale ongelijkheid in vrije tijd en recreatie.

De laatste konklusie, toenemende sociale ongelijkheid, is een vrij belangrijke gevolgtrekking. Dit betekent, dat de voorgaande konklusies per bevolkingscategorie en sociaal-ekonomische klasse verschillend uitwerken. Met name op de lage sociaal-ekonomische klasse en de zogenaamde 'niet-aktieven' (werklozen, arbeidsongeschikten) zijn een deel van de konklusies in versterkte mate van toepassing (konklusies 1, 2, 3, 4). Voor de overige konklusies is dit moeilijk aan te geven. De reactie van de lage sociale klasse op de crisis zal kollektiviserend van aard zijn, dat wil zeggen de onderlinge solidariteit wordt versterkt en kontakten worden frekwenter en intensiever.

Sociale ongelijkheid in de jaren tachtig met betrekking tot het recreatiegedrag zal niet meer geheel terug te voeren zijn op de klassieke tweedeling tussen bezitters en niet-bezitters. Een tweede dimensie van ongelijkheid wordt nu de groeiende polarisatie tussen actief en niet actief zijn. De beide dichotomieën lijken echter niet zonder meer samen te vallen; immers het 'niet actief' zijn is een kenmerk voor alle sociale milieu's. Toch is een groot deel van de werklozen in Nederland afkomstig uit de lagere sociaal-ekonomische klasse. De werkloosheid onder laaggeschoolden (basis en onvoltooid vervolgonderwijs) bedroeg per 1 mei 1980, als percentage van de totale werkloosheid:

- in Nederland 43,6%
- in Zuid-Holland zelfs 54,7% en in bepaalde gebieden meer dan 60% (ETI 1982, p.29)

Gezien de ontwikkelingen in de kwaliteit van de beroepsarbeid, is het niet onwaarschijnlijk, dat we afstevenen op een drie-klasse-maatschappij (zie uitleg hoofdstuk VII). De klasse van de leidinggevende elite, de klasse van uitvoerenden en de klasse van de niet-aktieven.

De grootste polarisatie en ongelijkheid met betrekking tot vrije

tijd en recreatie zal in de jaren tachtig optreden tussen de niet-aktieven uit het lage sociale milieu en de aktieven uit het hoge sociale milieu. Deze laatste kategorie is immers in veel opzichten bevoordeeld. De mensen uit deze kategorie bezitten een baan met een hoog beroepsprestige, een hoog inkomen en een hoge opleiding. Uit onderzoek (De Vink, 1983) blijkt, wat dit betekent voor hun vrijetijdsbesteding. Zij zijn ondanks hun comfortabele woonsituatie, mobieler en uithuiziger. Zij nemen deel aan een breed spektrum van activiteiten, beschikken hiervoor over voldoende goederen en diensten van derden. Zij bezitten meer kennis en mogelijkheden om hun vrije tijd te gebruiken voor het verbeteren van hun positie. Ook hier zal de invloed van de economische crisis zich desondanks op bovengenoemde wijze manifesteren. De betreffende huishoudens zijn echter beter in staat de negatieve gevolgen van de crisis te inkasieren en daar alternatieven voor te vinden.

De werklozen en arbeidsongeschikten uit de lage sociaal-economische klasse bezitten een tegengesteld patroon van vrijetijdsbesteding. De economische crisis zal hen onevenredig zwaar treffen.

VII. REKREATIEGEDRAG IN DE JAREN TACHTIG; VERANDERINGEN IN AKTIVITEITEN, VORMEN EN DE VRIJETIJDSEBESTEDING VAN ENKELE BEVOLKINGSKATEGORIEËN

In dit hoofdstuk worden de konklusies van de voorgaande hoofdstukken toegepast op de konkrete rekreatievormen en -aktiviteiten en het rekreatiegedrag van enkele bevolkingskategorieën.

De eerste paragraaf geeft onze verwachtingen weer van de veranderingen met betrekking tot rekreatievormen en -aktiviteiten in het gedrag van de Nederlandse bevolking (ook weer bij ongewijzigd overneidsbeleid). Als hulpmiddel hiervoor gebruiken we het tijdbestedingsonderzoek. We wijzen erop, dat dit onderzoek zijn beperkingen heeft. Zo meet men slechts de hoeveelheid tijd besteed aan bepaalde aktiviteiten. Meer kwalitatieve aspecten van beleving en betekenisgeving blijven achterwege. Een andere beperking is dat een vergelijking tussen verschillende jaren bemoeilijkt wordt, omdat er telkens nieuwe steekproeven worden getrokken. Op basis hiervan wordt de gemiddelde tijdbesteding voor de gehele kategorie (in ons geval de Nederlandse bevolking of in de tweede paragraaf de niet-aktieven) bepaald. Het wordt dan niet duidelijk of er binnen één kategorie bijvoorbeeld tegengestelde ontwikkelingen plaatsvinden in het gedrag van subkategorieën. Ondanks deze beperkingen biedt dit onderzoek een goede indikatie voor de hoeveelheid tijd, die de Nederlandse bevolking besteedt aan diverse aktiviteiten.

In de tweede paragraaf bespreken we het rekreatiegedrag van werklozen en arbeidsongeschikten en de mogelijke wijzigingen die zich hierin in de jaren tachtig kunnen voordoen.

De derde paragraaf toont de specifieke sociaal-kulturele en sociaal-ekonomische achtergrond van de lagere sociale strata. Tegen deze achtergrond dienen we het rekreatiegedrag van deze strata en de mogelijke veranderingen hierin te bezien.

Veranderingen met betrekking tot recreatie-activiteiten
en recreatievormen

Algemeen

Het uitgangspunt voor de onderverdeling van de konkrete recreatie-activiteiten vormen de tijdbestedingsonderzoeken van 1975 en 1980. Hoewel de vakanties, de verblijfsrecreatie en de watersport hier in feite ook onder vallen, schenken we er toch aparte aandacht aan. De volgende tabel geeft een beeld van de wijzigingen in de hoeveelheid tijd per week besteed aan categorieën zoals arbeid, huishoudelijke gezinstaken etcetera.

Tabel 3. Gemiddelde tijdsbesteding van de bevolking van 12 jaar en ouder in % van de totale tijd per week 1975-1980 1% = 100 minuten.

Gehele bevolking (12 jaar e.o.)	1975	1980
arbeid	8,2	7,7
huish./ gezinstaken	13,4	13,6
slapen, eten, persoonlijke verzor- ging	45,0	45,4
onderwijs, ontw.	3,9	4,0
vrijetijds- bezigheden	27,7	27,4
overige	1,7	1,9

Bron: Sociaal en Cultureel Rapport 1982, tijdbestedingsonderzoek 1975 en 1980.

Wij delen de konklusie, die getrokken wordt in het Sociaal en Cultureel Rapport 1982: "Bij een vergelijking van de resultaten waarbij de ruim 200 bezigheden zijn samengevoegd tot 6 hoofdkategorieën - is een van de meest in het oog springende feiten de tamelijk grote stabiliteit in het tijdsbudget".

In de hoofdstukken IV en V is gekonkludeerd, dat de totale hoeveelheid tijd voor recreatie in de jaren tachtig hoogstens in beperkte mate zal toenemen. Dit zal daarom van weinig invloed zijn op de verschuivingen binnen de categorie vrijetijdsbezigheden. In het navolgende zullen we deze verschuivingen behandelen.

De volgende tabel nemen we hiervoor als uitgangspunt:

Tabel 4. Tijdbesteding aan de verschillende soorten vrijetijdsactiviteiten in uren per week, 1975-1980. Bevolking 12 jaar en ouder.

	Uren/week/oktober		% van het totaal aantal uren	
	1975	1980	1975	1980
huiselijke contacten	11,5	11,2	24,8	24,3
t.v., radio, afspeelapparatuur	11,6	11,5	24,8	24,5
kranten, tijdschriften, boeken	5,8	5,5	12,5	11,4
uitrusten, ontspannen	1,2	1,0	2,6	2,2
politiek, levensbeschouwing en vrijwilligerswerk	2,2	2,2	4,8	4,9
uitgaan	5,2	4,8	11,2	10,3
rekreatie buiten	0,8	0,7	1,8	1,4
hobby's, sport, spel	5,3	6,4	11,4	13,8
planten, dieren, tuin, doe-het-zelf	2,9	2,8	6,2	6,8
	46,5	46,1	100%	100%

Bron: Sociaal en Cultureel Rapport 1982, tijdbestedingsonderzoek 1975 en 1980.

Alvorens we ingaan op de konkrete activiteiten, merken we op, dat de tabel is gebaseerd op twee metingen in één week in oktober. Een meting in een week in hartje zomer zou andere resultaten opleveren. Desondanks is de tabel representatief voor het overgrote deel van het jaar.

Net als in 1975 wordt nog steeds het grootste deel van de 'vrije tijd' thuis doorgebracht, namelijk zo'n 70%. Het rekreatiegedrag valt dus voor een aanzienlijk deel samen met het woongedrag. Dit blijkt ook uit verschillende onderzoeken, waarbij de informatie verkregen werd middels open vraaggesprekken. De eigen woonruimte ervaart men als vrij belangrijk voor het doorbrengen van de vrije tijd (Blokland 1981. Karsten 1981. Van 't Eind e.a. 1981). Het wonen zal in kwantitatief opzicht (qua bestede tijd) en misschien in kwalitatief opzicht (qua beleving) in de jaren tachtig aan betekenis winnen. Immers de konklusie van vorige hoofdstukken luidde, dat de vrijetijdsbesteding in en rond de woning en in de directe woonomgeving zal toenemen. Wij zullen nu de diverse soorten

vrijetijdsactiviteiten en hun mogelijke wijzigingen in de jaren tachtig bezien.

Huiselijke kontakten

Bijna de meeste tijd (bijna een kwart) gaat zitten in huiselijke kontakten. Deze worden in het tijdbestedingsonderzoek gedefinieerd als gesprekken met huisgenoten, op bezoek gaan bij familie of kennissen en bezoek ontvangen. Echter ook aan de andere nog te behandelen bezigheden ligt een sociaal aspekt ten grondslag. Voor de betrokkenen kan dit zelfs een essentieel motief vormen om de activiteit te beoefenen.

Zoals reeds eerder vermeld, is het aantal mensen, dat zegt zich soms eenzaam te voelen ten opzichte van 1958 sterk toegenomen. Toen bedroeg dit percentage 8,6 en in 1981 18,9%. (In de periode 1975-1981 bleef het percentage vrij konstant). Wij veronderstellen, dat in feite meer mensen soms eenzaam zijn en veelal ook niet tevreden met hun bestaande kontakten. In de jaren zeventig was er sprake van individualisering en privatisering. Dit heeft misschien veel mensen in een sociaal isolement gebracht. De vraag is hoe men hier ten tijde van de economische crisis in de jaren tachtig een uitweg voor zoekt.

Van Bijsterveld (1981) verwacht, dat de meer vrijgekomen kontakten met vrienden en kennissen sterk zullen toenemen, als poging het groeiende eenzaamheidsbesef op te heffen. Hij meent, dat onder andere de individualiseringstrend de omgang met familie zal beperken.

De eerstgenoemde verwachting delen wij, vooral ook omdat sociale kontakten ten opzichte van overige recreatievormen niet veel financiële middelen eisen en men er veel tijd aan kan besteden. Bovendien kunnen sociale kontakten een compensatie vormen voor gevoelens van economische onzekerheid en dergelijke. We veronderstellen, dat eveneens de familiale kontakten aan betekenis zullen winnen. Zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, nemen we aan dat de individualiseringstrend zich zal stabiliseren. Los daarvan is individualisering een langzame ontwikkeling over een langere periode. Dit sluit niet uit, dat familieleden ten tijde van een plotselinge economische teruggang meer op elkaar gericht zullen zijn. Onze konklusie is, dat 'huiselijke kontakten' frequenter en tijds-

intensiever worden. Waarschijnlijk zullen ook de sociale kontakten in de (semi-)publieke sfeer (buurt, verenigingsleven, vrijwilligerswerk, etcetera) toenemen.

T.v., radio, afspeelapparatuur

"Sinds de televisie haar intrede deed in 1951 heeft ze al snel de tweede plaats ingenomen binnen de vrijetijdsbesteding. Het gemiddeld percentage televisiekijkers bereikte zijn hoogtepunt in 1971." (Withagen 1981, p.340). "Niettemin blijkt sinds 1972 de gemiddelde kijkdichtheid af te nemen en ook de gemiddelde kijktijd wordt korter" (Van Bijsterveldt 1981, p.211). Het is mogelijk, dat het toegenomen opleidingsnivo hier debet aan is. Immers, de mensen met uitsluitend lager onderwijs besteedden in 1975 bijna 14 uur per week aan t.v., radio en afspeelapparatuur, tegen 8,2 uur per week voor de mensen met middelbaar onderwijs en hoger (Knulst 1977). Het verschijnsel van teruglopende kijkdichtheid en kijktijd doet zich trouwens wat sterker voor bij de mensen met een hogere opleiding (Van Bijsterveldt 1981, p.211).

Uit de tabel blijkt deze categorie desondanks een grote hap uit de 'tjidskoek' te nemen. Kwantitatief gezien is de t.v. dominant; 58% van de tijd die totaal aan media wordt gespendeerd, gaat hierin zitten. Ten aanzien van 1975 is dit percentage nog wat toegenomen (SCP 1982, p.141). Het percentage deelnemers aan t.v. kijken in één week in oktober heeft in 1980 bijna het maximum bereikt (96%). De gemiddelde tijdsbesteding is ten opzichte van 1975 echter gelijk gebleven (SCP 1982, p.142).

Het is belangrijk te weten in hoeverre het t.v. kijken andere bezigheden uitsluit. In 1980 werd in 26% van de totale kijktijd het t.v. kijken gekombineerd met een andere activiteit. Radio en t.v. werden ten opzichte van 1975 vaker als achtergrondmedium gebruikt (SCP 1982, p.141). Deze mogelijkheden kunnen een voordeel zijn van t.v. en radio, anderzijds kan het aangeven, dat men deze media niet zo belangrijk vindt om er alle aandacht op te richten. In zo'n driekwart van de totale kijktijd wordt het t.v. kijken dus niet met andere verrichtingen gekombineerd. Dit is onzes inziens aan grenzen gebonden, want zoals Withagen zegt: "Door de grote indringendheid (voor sommigen: opdringerigheid) van beeld en geluid samen, sluit televisiekijken veel meer dan bijvoorbeeld radiobeluis-

tering, andere activiteiten uit" (Withagen 1981, p.340). Hieruit volgt, dat t.v. kijken voor een groot deel concurrerend is ten opzichte van andere bezigheden. Met name de door ons verwachte toename van sociale kontakten, tuinieren, doe-het-zelven (zie hierna), etcetera zou het t.v. kijken kunnen afremmen.

Het voorgaande suggereert, dat het t.v. kijken zijn beste tijd gehad heeft. Dit zal niet het geval zijn. Er zijn andere factoren, die het t.v. kijken stimuleren. Ten eerste gaat het om een relatief goedkope tijdpassering. Mensen met veel arbeidsvrijetijd en weinig inkomen besteden er veel tijd aan. (In 1980; werklozen en arbeidsongeschikten; 18 uur/week). Ten tweede kan ook een eventuele uitbreiding van het aanbod met satellietuitzendingen, kabel-t.v., video-opname en de zogenaamde 'open universiteit' een stimulans zijn voor het t.v. kijken.

Wat betreft de media radio- en afspeelapparatuur verwachten we, dat er vaker en langduriger naar geluisterd zal worden. Daarbij zullen ze nog meer voor achtergrondmuziek worden gebruikt.

De toename van de huiselijke kontakten, tezamen met het gebruik van bovengenoemde media en de (nog te behandelen) gedrukte media, vormen een versterking van de aloude Nederlandse binnenhuiskultuur. We geloven dat de totale tijd besteed aan de categorie t.v., radio, afspeelapparatuur gelijk zal blijven of nog wat zal toenemen. Daarbij zullen de verschillen in de hieraan bestede tijd tussen enerzijds de lager opgeleiden, de 'niet-aktieven' en anderzijds de hoger opgeleiden en de deelnemers aan beroepsarbeid blijven bestaan.

Lezen

Gezien de tijd, die aan lezen wordt besteed, (11,4%) gaat het hier om een bezigheid, die niet over het hoofd gezien mag worden. Het lezen zou in het televisietijdperk eerder toe- dan afgenomen zijn. T.v. kijken zou het lezen zelfs bevorderen (Van Bijsterveldt 1981, p.214). Steeds meer bevolkingscategorieën zijn de afgelopen periode gaan lezen.

De invloed van het opleidingsniveau lijkt ons niet zo groot als wel wordt aangenomen. De personen met middelbaar en hoger onderwijs spenderen gemiddeld 6,9 uur per week aan lezen tegen 5,9 voor de personen met uitsluitend lager onderwijs. (Knulst 1977, p.16, 17).

Een toename van het opleidingsnivo leidt nauwelijks tot meer lezen. Voor lezen geldt, dat dit zich slechts in beperkte mate laat combineren met andere bezigheden. Mensen met relatief weinig vrije tijd, zoals de werkende mannen en vrouwen staken hier relatief weinig tijd in (in 1980). Niet werkenden en vooral gepensioneerden, die veel ruimer in hun vrije tijd zitten, houden zich relatief veel bezig met lezen. Lezen is bij uitstek een individuele bezigheid (12). Het is mogelijk, dat een toename van gemeenschappelijke activiteiten ten koste gaat van het lezen.

Zowel voor dagbladen, tijdschriften en boeken is het percentage deelnemers in een week wat afgenomen. Dit loopt parallel aan de afgenomen verkopen van dagbladen en sommige tijdschriften. Het gebruik van openbare bibliotheken groeit sterk (SCP 1982, p.143). Hier doet zich de invloed van een afnemende koopkracht gelden en wordt er bespaard op abonnementen. Aan de andere kant is lezen op zich goedkoop, vooral als het gaat om geleende boeken. Het is moeilijk het tijdsbeslag voor lezen in de jaren tachtig te voorspellen. Men kan gaan bezuinigen op de aankoop van gedrukte media. Anderzijds zal het gemeenschappelijk gebruik (lenen onderling en van bibliotheken) hiervan in ieder geval toenemen.

Uitgaan

Ook het uitgaan heeft qua tijdsbeslag (10,3%) een belangrijke stem in het totaal. Bovendien is deze categorie interessant, omdat het gaat om uithuizig vrijetijdsgedrag. Wij maken hier het onderscheid tussen horeca-gelegenheden en kultuurparticipatie.

1. Horeca

Het bezoek van gelegenheden zoals café's, bar, snackbar, sociëteit, club, dancing, restaurant enzovoort is verbonden aan - soms hoge - financiële kosten. Het wekt daarom geen verbazing, dat het aantal personen, dat in een week een dergelijke commerciële uitspanning bezoekt, terugliep in de periode 1975-1980 (SCP 1982, p.143). Op het einde van de jaren zeventig nam de reële omzetstijging in de horeca af (1979; 5,3% 1980 2,6%). In 1981 gingen 192 horecabedrijven failliet, in 1982 reeds 274. "In verband met de voortdurende stagnatie in de economische groei in Nederland zijn de verwachtingen ten aanzien van de ontwikkelingen in de horeca in al zijn

facetten niet gunstig". (13)

Ook individualisering en privatisering hebben hier hun steentje toe bijgedragen. In de jaren zeventig was er bijvoorbeeld sprake van een toenemend drankgebruik in de huiselijke kring wat ten koste ging van het gebruik in bovengenoemde gelegenheden. Het mogelijkerwijs ontstaan van tegengestelde sociaal-kulturele tendensen zal nauwelijks kunnen bijdragen tot een herstel in deze sektor.

Er is nu reeds een oververteenwoordiging in de horecagelegenheden van mensen uit de hogere sociale milieus (met uitzondering van het café) (Withagen 1981, p.349). In de jaren tachtig zal dit verschil zich nog duidelijker manifesteren.

2. Kultuurparticipatie

"Met uitzondering van musea en dergelijke is het aantal personen dat min of meer regelmatig instellingen bezoekt die in de culturele sfeer liggen, de afgelopen 25 jaar sterk afgenomen". (Withagen 1981, p.350)

Ook recentelijk blijft het aantal bezoeken aan gesubsidieerde concerten en toneel op een laag pitje. Het totaalbezoek aan bioskopen en musea blijft teruglopen.

Het gaat hier om een dure vorm van vrijetijdsbesteding. De recessie in het laatstgenoemde bezoek zal zich doorzetten. Bovendien zal het bezoek aan concert en toneel aan de lage kant blijven. Zeker als de subsidiekraan wordt dichtgedraaid. Dit zou enerzijds prijsverhogingen in kunnen houden en anderzijds wordt het aanbod kleiner.

3. Konklusie

Het tijdsbeslag voor de categorie 'uitgaan' zal over het geheel genomen geringer worden. De sociale ongelijkheid in deze recreatievorm zal waarschijnlijk toenemen.

Hobby's, sport, spel

Deze categorie is wat 'tijd-absorberend vermogen' betreft in het oog vallend (13,8%). Ten opzichte van 1975 is hier sprake van een kleine verschuiving, namelijk + 2,4%. Deze verandering wordt waarschijnlijk veroorzaakt door ontwikkelingen in de sport. Achtereenvolgens behandelen we nu sport, hobbybeoefening en spel.

1. Sport

Sport is in de afgelopen periode tamelijk populair geworden. We nemen aan, dat er een samenhang bestaat met het toegenomen aantal mensen, dat 'een goede gezondheid' het belangrijkste in het leven vindt. In 1979 bereikte dit percentage een hoogtepunt (SCP 1982, p. 217). De stijging zet zich daarna niet door en lijkt eerder om te buigen. De individualiseringstrend heeft in de jaren zeventig wellicht haar sporen nagelaten in de toegenomen interesse voor sport en gezondheid.

2. Aktieve belangstelling voor sport

Op het einde van de jaren zeventig zegt 3/4 van de ondervraagden sport te beoefenen tegen 1/3 in de jaren zestig (SCP 1980, p.147). Het totaal aantal lidmaatschappen van sportverenigingen evenals het percentage van de bevolking dat lid is, steeg in de periode 1963-1977 aanzienlijk. Een onderzoek in 1977/78 leverde het resultaat, dat 73% van de bevolking van 4 t/m 74 jaar wel eens sport beoefent. Daarvan doet 34% dit met regelmaat en 39% uitsluitend bij gelegenheid (14).

3. Passieve belangstelling voor sport

De interesse voor sport komt ook naar voren bij het gebruik van de massamedia. In 1972 hield meer dan 50% van de bevolking zich met het onderwerp bezig via radio, t.v. en lektuur (Kropman & Manders, 1974).

Het totaal aantal bezoekers van sportwedstrijden is vanaf 1960 tot in het midden van de jaren zeventig echter sterk gedaald. Het percentage bezoekers bleef in de jaren zeventig konstant. Een en ander wijst erop, dat men per persoon minder vaak naar een sportwedstrijd toegaat. Dat de toeschouwers minder vaak een wedstrijd bezoeken, kan te maken hebben met de kosten en de concurrentie van de massamedia.

4. Sport in de jaren tachtig

We verwachten, dat zowel de individualiseringstrend als de gezondheidsgolf in de jaren tachtig tot rust zullen komen. De groei in de sport als totaal zal zich niet verder doorzetten.

Het totale bezoek van sportwedstrijden zal teruglopen, omdat dit een te grote financiële opoffering eist. Vooral de mensen, die regelmatig gaan, zullen de frequentie terugschroeven.

De aktieve sportbeoefening in verenigingsverband zal voor een aantal mensen te zwaar op het budget drukken. Anderzijds zal dit een impuls krijgen, vanwege het aan betekenis winnende "gezelligheidsmotief". Dit heeft ons inziens te maken met de algemene groei in het verenigingsleven op het einde van de jaren zeventig, die we verklaren uit een toenemende wens tot sociale kontakten en 'dingen samen doen'. De konklusie ten aanzien van het sporten in verenigingsverband is, dat dit (onder de mensen die het kunnen betalen) kan toenemen, maar tegelijkertijd vallen de lagere inkomens/opleidingsgroepen gedeeltelijk uit de boot.

Wat het sporten betreft buiten de georganiseerde kaders: de informele en goedkope sportbeoefening in groepsverband (hardlopen met de buurman, fietsen met de kinderen) zal belangrijker worden. Het is een tijdsintensieve, niet dure en gezellige manier om bezig te zijn. Vooral echter voor de mensen, die krap in hun tijd zitten, zal de wens toenemen dit in de direkte woonomgeving te doen. In het algemeen zal de woonomgeving voor het sporten van meer belang worden.

5. Hobbybeoefening

Het percentage van de bevolking, dat hieraan deelneemt (in een week in oktober 1980) is vrij hoog, namelijk 66. De gemiddelde tijdbesteding per persoon per week is 5,6 uur. Het gaat hier dus om bezigheden zoals knutselen, handwerken, puzzelen, creatieve en kunstzinnige verrichtingen, waaronder tekenen, muziek maken etcetera. We verwachten, dat het karakter van deze vorm van vrijetijdsbesteding geleidelijk verandert. Een deel van de genoemde activiteiten zal wat meer uit de hobby-sfeer geraken. Het aangename zal meer met het nuttige worden gekombineerd. Bijvoorbeeld het handwerken wordt dan meer produktief in die zin, dat het eerder gaat om zelf kleding maken dan om het vervaardigen van wandversiering. Het voor de aardigheid knutselen aan de (brom-)fiets of auto wordt een meer serieuze, kostenbesparende activiteit.

De totale tijd besteed aan hobby's neemt misschien af. Een recente aanwijzing hiervoor is mogelijkerwijs gelegen in de verkopen van de hobby- of special-interest-bladen. In de jaren zeventig groeide de verkoop sterk, omstreeks 1981 is er sprake van een grote daling (SCP 1982, p.143).

6. Spel

Ongeveer 30% van de bevolking zou regelmatig een spelletje doen en/of kaarten (Withagen 1981, p.348). De voordelen van spelletjes doen zijn: de mogelijkheid om er thuis het hele jaar door mee bezig te kunnen zijn, het is meestal niet duur, het kan samen worden gedaan. Wat dit laatste betreft: hierover zegt Crespi het volgende met betrekking tot kaarten: "the great majority of card players, in opposition to popular misconceptions, play cards because they have discovered it to be an enjoyable and relaxing way of being together with friends and families and one which results in the strenghtening of group ties" (Crespi, 1968). De spelletjeskultuur zou in de 'so-bere jaren tachtig' wel eens kunnen opleven, waarbij verschuivingen op kunnen treden van individuele naar groepsgebonden of gezelschapsspelletjes. Het zal echter niet meer uitsluitend gaan om ganzeborden en mens-erger-je-niet. Ook de mikro-elektronika, voor zover betaalbaar, zal haar intrede doen.

Voorzichtig trekken we de volgende *konklusie*: De groei in de categorie sport als totaal zal niet verder doorzetten. Op bepaalde gebieden (bezoek aan sportwedstrijden, verenigingsleven) zal er zelfs sprake zijn van teruggang. De ongeorganiseerde en goedkope sport zal aan betekenis winnen. De hobbybeoefening zal moeten inleveren aan het tuinieren en doe-het-zelven. De spelletjeskultuur kan misschien opleven. Het tijdsbeslag voor de totale categorie zal enigszins afnemen of gelijk blijven.

Planten, dieren, tuin, doe-het-zelf

We zien, dat het qua tijdbesteding (6,8%) om een ondergeschikte categorie gaat. De vorige hoofdstukken leren echter, dat er hier sprake is van een explosieve groei. Een groei, die concurrerend zal zijn voor andere bezigheden, zoals het gebruik van massamedia en hobbybeoefening.

In de jaren zeventig nam het doe-het-zelven vooral onder de hogere sociale milieus toe. De lagere sociale milieus nemen er altijd al veel aan deel. Onder de hogere sociale milieus zullen de activiteiten vooral in de hobbysfeer hebben gelegen. Oefening baart kunst, en dit komt goed van pas als het inkomen daalt en de activiteiten een wat meer verplichtend karakter krijgen.

Het toegenomen eigen woningbezit, de interesse voor aangenaam wonen,

het voorkomen van onderhoudstaken en mogelijkheden tot verbetering van de woning (bijvoorbeeld isolatie), het hierop inspelen van de doe-het-zelfindustrie; dit alles heeft als gevolg dat het eigen onderhoud in en om het huis sterk zal toenemen. Uit onderzoek blijkt, dat men het belangrijk vindt een tuin te bezitten. De enorme vraag naar volkstuinen, die het aanbod eveneens verre overtreft, is evenzeer een teken van de grote interesse voor tuinieren. Als het beleid ten aanzien van stedenbouw en wonen het aanbod doet toenemen, dan zal het percentage deelnemers aan het tuinieren enorm stijgen. Het toenemen van kollektiverende tendensen kan zichtbaar worden in gemeenschappelijk bezit en/of gebruik van gereedschappen, werkplaatsen, onderlinge hulp en dergelijke.

Politiek, levensbeschouwing en vrijwilligerswerk

Wij menen dat deze categorie (4,9%) een goede tijd tegemoet gaat. Vooral het versterkt worden van kollektiverende ontwikkelingen, het toenemen van sociale kontakten en het zoeken naar zinvolle alternatieven voor de schaarser wordende beroepsarbeid dragen hiertoe bij. De konkrete activiteiten binnen de bovengenoemde subcategorieën komen voor een deel tot uiting in het verenigingsleven. De toename van het aantal lidmaatschappen van en de deelname aan verenigingen van diverse pluimage zal zich in de jaren tachtig voortzetten. Het voordeel van verenigingen van bovengenoemd karakter ten opzichte van bijvoorbeeld een sportvereniging, is dat ze meestal weinig kosten.

1. Politiek

In de jaren zeventig is de deelname aan politiek niet sterk toegenomen. Dit terwijl het opleidingsnivo, het politiek zelfvertrouwen en de politieke interesse toenamen (zie voor de definitie van deze termen SCR 1982, pag. 376 e.v.). Dit uit zich ook niet in een toenemende wens tot meer inspraak. In 1980 wenste echter meer dan 60% van de bevolking van 18 jaar en ouder meer inspraak van de burgers op het bestuur van de gemeenten en provincies (SCP 1982, p.269). Veel politieke activiteiten spelen zich echter af buiten de formele kanalen en instituties. Voorbeelden zijn de zogenaamde 'nieuwe sociale bewegingen', vrouwen-, kraak-, vredes- en milieubeweging. Zowel de 'formele' als de 'informele' politieke activiteiten zullen

in de jaren tachtig sterk toenemen. Er is dan ook alle reden toe. De verzorgingsstaat wordt ingekrompen. Tegenstellingen komen duidelijker aan de oppervlakte. Spanningen nemen toe. En in feite maakt het niet uit of het gaat om een konsumentistische reactie (individualisme) tegen de overheid, vanwege het snoeien op allerlei voorzieningen, dan wel om een belangenklustering en een toenemend klas-sebewustzijn (kollektivisme).

2. Levensbeschouwelijke activiteiten

De jaren tachtig zullen een behoorlijke deuk opleveren voor de welvaartsmaatschappij. Het heil zal nu weer wat meer worden gezocht in bijvoorbeeld godsdienstige en soortgelijke activiteiten. Sekularisering wordt veelal beschouwd als een na-oorlogse ontwikkeling, die zich in de toekomst zal doorzetten. Het gaat hier om een meer geleidelijke ontwikkeling. Dit sluit een - in ieder geval tijdelijke - opleving van levensbeschouwelijke bezigheden en interesse niet uit. Het percentage dat lid was van een vereniging met een godsdienstig doel, bleef konstant in de periode 1963-1977 (5% van de bevolking van 18 jaar en ouder) (SCP 1982, p.146). In 1980 was dit percentage reeds 8 en wij verwachten, dat het nog wat zal toenemen.

3. Vrijwilligerswerk

Het gaat hier om bezigheden, zoals sociale hulpverlening, sociaal-kultureel werk, onbetaalde arbeid voor verenigingen en instanties enzovoort. Hierover is reeds voldoende gezegd in vorige hoofdstukken. Het lijkt duidelijk, dat de werkgelegenheid in deze sfeer sterk zal worden uitgebreid.

4. Konklusie

De interesse voor en de hoeveelheid tijd besteed aan politiek, levensbeschouwing en vrijwilligerswerk zal in de jaren tachtig waarschijnlijk aanzienlijk toenemen.

Openluchtrecreatie

Deze categorie wordt als één van de laatsten beschreven, omdat recreatie in de open lucht qua tijdbesteding onbelangrijk is ten opzichte van andere vormen van recreatie (1,4%). Hierbij wijzen we nogmaals op de meting, die aan genoemd getal ten grondslag ligt. Een meting in juli levert een hogere score op voor de openlucht-

rekreatie. Desondanks is ons uitgangspunt, de meting in oktober, representatief voor een groot deel van het jaar.

Toch is openluchtrekreatie vanuit andere gezichtspunten niet zo onbelangrijk als het lijkt. Het economische aspekt (financieel, werkgelegenheid) is niet weg te cijferen. Bovendien heeft het gedrag buiten de nodige ruimtelijke konsekwenties. Tenslotte is het mogelijk dat openluchtrekreatie een vrij belangrijke plaats inneemt in de beleving van de vrije tijd. Dit alles rechtvaardigt een wat uitvoerige behandeling. Desondanks dient beseft te worden, dat openluchtrekreatie een ondergeschikte rol speelt in de tijdbesteding van de Nederlander over een jaar genomen.

Meer arbeidsvrijetijd leidt tot slechts een beperkte toename van het aantal uren, dat men in de openlucht vertoeft. Minder inkomen heeft als gevolg, dat de mobiliteit afneemt en men op andere vervoersmiddelen dan de auto zal overstappen. De konsekwentie, een kleinere aktie-radius, brengt verschuivingen teweeg in de keuze van bestemming en aktiviteit. Uiteindelijk zal men dichter bij huis blijven. De stad als rekreatiemilieu kan een nieuwe stimulans krijgen.

Grootschalige rekreatieprojekten (pretparken zoals Slagharen etce-tera) zullen eerder een afname dan een toename in het bezoek mogen verwachten. De toegangsprijzen, de kosten van het verblijf, de kosten van het vervoer, het vaak gezinsgerichte karakter (dat eveneens de kosten opdrijft); het zijn alle vrij ongunstige kenmerken in een tijd van recessie.

Het totale aantal dagtochten zal enigszins afnemen. Men zal kritischer worden ten aanzien van bestemming, afstand en andere mogelijk optredende kosten. De duur van de tocht zal gemiddeld langer worden. Het bezoek aan familie, vrienden en dergelijke zal toenemen. Om kosten te besparen zullen horecagelegenheden wat meer gemeden worden.

Over het algemeen zal men als vervoermiddel in de vrije tijd meer gebruik maken van het openbaar vervoer (als dit niet nog duurder wordt), de fiets en het wandelen. De wijze van vervoer zelf krijgt een meer rekreatief karakter (zie hoofdstuk III). Het vervoer per auto, bus en trein zal meer gekombineerd worden met fietsen en wandelen.

Verschuivingen in de keuze van aktiviteiten hebben tot gevolg, dat

er in de openlucht meer gefietst, gewandeld, gezwommen, gepicknickt en gesport wordt. Aktiviteiten zoals 'driving for pleasure', bezoek aan kommerciële gelegenheden en attractiepunten, zullen aan betekenis inboeten.

Vakanties

Het vakantiegebeuren vormt een belangrijk studieobject, wat betreft de relatie met de economische crisis. Ten eerste is het op vakantie gaan voor de deelnemers een vrij essentiële jaarlijks terugkerende 'happening'. (Voor een kleine bevoorrechte groep herhaalt het spektakel zich 2 of soms 3 maal per jaar). Daarom is het des te onrechtvaardiger, dat een deel van de bevolking van 15 jaar en ouder daarvan systematisch is uitgesloten. Systematisch omdat de belangrijkste oorzaak structureel van aard is. Het percentage non-participanten (zij die nooit of niet jaarlijks met vakantie gaan), is minstens een derde. Daarvan zegt 35% dat dit te duur is (15). Ten tweede gaat het om een belangrijke categorie van konsumptieve bestedingen. Zo bedroegen de vakantie-uitgaven in 1973 gemiddeld 8% van het netto-gezinsinkomen (Swoka 1981, p.1). Ten derde is het vakantiegebeuren bij uitstek een terrein, dat nauw gerelateerd is aan de economische situatie van jaar tot jaar. Immers, de beslissing om al dan niet op vakantie te gaan, waarheen, en met welk vervoermiddel wordt ieder jaar opnieuw genomen. Veranderingen hierin kunnen een aanwijzing vormen voor (toekomstige) ontwikkelingen in de overige recreatievormen. Ten vierde zijn eventueel optredende veranderingen in bijvoorbeeld de keuze van bestemming, niet zonder belangrijke nationaal-financiële en -ruimtelijke effecten.

Als reactie op de economische teruggang zijn recentelijk de volgende veranderingen opgetreden in het vakantiegebeuren:

- in eerste instantie is het aandeel van de binnenlandse vakanties in het totale aantal vakanties toegenomen (16); ook de deelname aan vakantie is afgenomen, daarmee is het totale aantal vakanties afgenomen (NRIT/Interact b.v., 1982);
- hoewel er recentelijk meer mensen op vakantie gaan in eigen land, geven zij misschien minder uit dan buitenlandse 'toeristen' en gaan bovendien korter op vakantie dan voorheen (17).

De verwachtingen voor de komende jaren: Bovenstaande effecten zullen zich in versterkte mate voordoen.

In het algemeen zal het vakantiepatroon minder variatie gaan vertonen in die zin, dat er een exclusieve keuze wordt gedaan voor: hetzij een binnenlandse hetzij een buitenlandse vakantie; ofwel een korte ofwel een lange vakantie; of een wintervakantie of een zomervakantie.

Over enkele jaren zal de verhouding tussen het aantal binnenlandse en buitenlandse vakanties zich stabiliseren. Dit betekent een toegenomen sociale ongelijkheid, want onder de deelnemers aan de laatstgenoemde 'luxere' vakanties, zullen de hogere sociale milieus sterker dan nu vertegenwoordigd zijn. Huishoudens uit de lagere sociale milieus zullen nog minder deel kunnen nemen aan het vakantiegebeuren, zij zullen eerder in Nederland moeten blijven, hun uitgaven zullen beperkt zijn.

De totale deelname aan het op vakantie gaan en het totaal aantal vakanties zal verder afnemen. Goedkopere manieren van vakantiebesteding worden belangrijker. Met name heeft dit gevolgen voor de binnenlandse verblijfsrecreatie en de watersport. Men moet zich echter niet te veel voorstellen van de impulsen die deze laatsten krijgen door het vermoedelijk nog enkele jaren stijgend aantal binnenlandse vakanties. De eerstkomende jaren zullen de verblijfsrecreatie en de watersport (hoofdzakelijk in het hoogseizoen en in mindere mate in voor- en naseizoen, echter niet in de overige periode van het jaar) gestimuleerd worden door de toename van het aantal binnenlandse vakanties. Op nog wat langere termijn zal dit teniet worden gedaan door een lagere deelname aan vakantie, een afname van het aantal vakanties, lagere uitgaven per persoon, kortere vakanties etcetera.

Verblijfsrecreatie

Ten aanzien van verblijfsrecreatie en de watersport gelden de volgende beperkende factoren: tijd, geld en ruimte. Ter illustratie wijzen we op de aanschaf van de tweede woning. Ten eerste zijn de ruimtelijke mogelijkheden hiervoor beperkt. Ten tweede geldt voor de werkende bevolking (inklusief huisvrouwen en studerende), dat het inkomen soms nog wel aanwezig is, doch de tijd ontbreekt (met uitzondering van de vakantie en de weekeinden). Voor de niet-actieven is er sprake van de derde beperking; het inkomen ontbreekt, terwijl de tijd misschien wel aanwezig is.

Een belangrijke ontwikkeling in de verblijfsrecreatie in de jaren tachtig zal zijn, dat er een wijziging optreedt in de keuze van de logiesvorm. Reeds in 1981 zei bijna 40% van de vakantiegangers te hebben gekozen voor een goedkopere vorm van onderdak (NRIT/Interact b.v., 1982). Daarbij zullen het hotel en pension minder gekozen worden. Het verblijf in de tent, bij familie en kennissen in huis, of in de woning van onbekenden (woningruil) zal toenemen. Trouwens reeds in 1980 vond 54% van de korte verblijven (tenminste één, ten hoogste drie achtereenvolgende overnachtingen) plaats bij familie of kennissen. Van de vakanties (lange verblijf) vond een kwart plaats bij familie en kennissen (18).

Of aan de toenemende vraag naar het verblijf in de tent kan worden voldaan hangt gedeeltelijk af van de mogelijkheid de verhouding vaste staanplaatsen - (tijdelijke) toeristische plaatsen op de camping in het voordeel van de laatste te wijzigen. De vraag naar het kamperen buiten kampings en dergelijke om zal toenemen. Te denken valt aan het kamperen bij de boer. Het verblijf in zomerhuis en bungalow zal stagneren. De omzetten in deze sektor zouden de afgelopen jaren gedaald zijn, ondanks de toename van het binnenlands toerisme (19).

Tenslotte willen we ingaan op een belangrijke verblijfsvorm, namelijk de toer- en stakaravan. In 1980 was 9% van de Nederlandse huishoudens in het bezit van een mobiele karavan en 3% van een stakaravan (SCP 1982, p.147). In 1978 had bijna 6% van de Nederlandse huishoudens een vaste staanplaats (dus zowel voor de rijdende als de stakaravan) op een Nederlandse camping. Ongeveer 1 op de 17 Nederlandse huishoudens trekt er 's zomers in de weekeinden op uit om de tijd door te brengen op de camping (Stichting Konsumenten Kontakt, 1979). Met name de gezinnen uit de grote steden in het westen van het land, gezinnen uit de lagere en lage middeninkomensgroepen, in het algemeen ook niet in het bezit van een tuin, behoren tot de groep van seizoen- of langkampeerders. Een groep die ongeveer 800.000 Nederlanders omvat. In 1978 is zelfs tweederde van het aantal stakaravans in het bezit van mensen uit de laagste inkomensgroepen (20).

In 1982 stabiliseert het aantal karavans in Nederland, de verkopen lopen terug. Wij verwachten, dat dit aantal in de jaren tachtig nauwelijks zal toenemen. Vooral voor de huishoudens uit de lagere

sociale klassen wordt het aanhouden van een vaste staanplaats een dubieuze kwestie. Reeds op het einde van de jaren zeventig rapporteerde de Stichting Konsumenten Kontakt over de problemen, die hierbij een rol spelen. De rechtspositie van deze huishoudens is zwak, de kosten voor een staanplaats en voor het vervoer naar de kamping zijn hoog etcetera. Indien deze sektor wordt overgelaten aan het vrije spel van vraag en aanbod, dan zullen deze groepen worden verdrongen door Nederlanders die ruimer bij kas zitten. En juist bij deze seizoenkampeerders gaat het om mensen "die in de weekeinden hun flat of bovenhuis in de stad ontvluchten om de weekeinden door te brengen op hun camping." (Stichting Konsumenten Kontakt 1979, p. 2).

Watersport

"Ook in de sector van de pleziervaart is na een toename gedurende een reeks jaren een stagnatie ingetreden. Niet alleen de invoer van deze artikelen is teruggelopen, maar in de bezetting van de jachthavens en reparatiewerven wordt een vermindering geconstateerd". (SCP 1982, p.147).

In 1981 zou de pleziervaart (het gebruik van boten) volgens bepaalde tellingen weer een opleving hebben vertoond. Optimisten (soms met belangen in deze sektor) wijzen op het mogelijk effect van het toenemend aantal Nederlandse vakanties (21). Echter in het voorgaande is voorspeld, dat dit effect, onder het voortduren van de economische crisis, hoogstens van tijdelijke aard is. Bovendien dient het effect van meer binnenlandse vakanties op het gemiddelde jaarlijkse gebruik van boten niet overschat te worden. De opleving van de pleziervaart wordt trouwens deels veroorzaakt door de gunstige weersomstandigheden in 1981 en 1982. Het weer is een belangrijke faktor als het gaat om de watersport.

Wij verwachten, dat de groei in de pleziervaart, voor zover het gaat om het bezit en het gebruik van motorboten, zeiljachten en dergelijke voorbij is. Mede omdat de vraag zal worden gesteld of uitbreiding van de "fun vloot" nog wel verantwoord is (ruimtegebrek, evenals bij verblijfsrecreatie moet rekening worden gehouden met landbouw en natuurbewoud).

Daarmee is niet gezegd, dat de watersport als geheel wat betreft deelname en tijdsbeslag in de jaren tachtig minder van betekenis

wordt. Hier zullen wel verschuivingen optreden. 'Ouderwetse' vaartuigen zullen weer meer gezien worden; luchtbedden en -banden, roeiboortjes, kano's, surfplanken en dergelijke. Het gebruik van tweedehands, goedkopere, geleende en gehuurde boten zal toenemen.

Konklusies eerste paragraaf

In de jaren tachtig zullen er zich in het rekreatiegedrag van de Nederlandse bevolking belangrijke ontwikkelingen voordoen. De totale hoeveelheid beschikbare tijd voor rekreatie-activiteiten zal in de jaren tachtig hoogstens in beperkte mate toenemen. Er zal een herverdeling van de beschikbare tijd plaatsvinden. Vooral ook, omdat de verschillende vrijetijdsbezigheden concurrerend zijn ten opzichte van elkaar. Het is onzes inziens plausibel, dat de hoeveelheid tijd besteed aan en de deelname aan respectievelijk: huiselijke kontakten; politieke, levensbeschouwelijke en vrijwilligersactiviteiten; de categorie planten, dieren, tuin, doe-het-zelfen, zal toenemen. De hoeveelheid tijd besteed aan uitgaan (inclusief cultuurparticipatie) zal afnemen. Voor het gebruik van de massamedia (t.v., radio, lezen), ten aanzien van hobby's, sport, spel en openluchtrekreatie was het in eerste instantie niet duidelijk of de hoeveelheid bestede tijd en de deelname zou veranderen. Voor de totale bevolking verwachten we geen toename hiervan. Op de categorie uitrusten/ontspannen zijn we (weinig gegevens) niet ingegaan. Niettemin gaat het hier om een essentiële non-activiteit. Apart hebben we de vakanties, de verblijfsrekreatie en de watersport behandeld. Hoewel het hier jaarlijks gezien qua hoeveelheid bestede tijd om ondergeschikte categorieën gaat zijn ze vanuit andere gezichtspunten gezien belangrijk genoeg om te beschrijven. Een belangrijke verandering is de toenemende sociale ongelijkheid hierin.

Vanwege het door ons gebruikte tijdbestedingsonderzoek, hebben we relatief veel aandacht geschonken aan de ontwikkelingen in de deelname en de hoeveelheid tijd besteed aan diverse rekreatievormen en -activiteiten.

Andere aandachtspunten waren respectievelijk verschillen in opleidingsnivo, sociale ongelijkheid en het individuele of groepsgebonden karakter van de verrichte bezigheden.

Vrijetijdsbesteding van werklozen en arbeidsongeschikten

In de navolgende twee paragrafen stellen we in tegenstelling tot het voorgaande bevolkingscategorieën centraal. Vervolgens vragen we ons af wat de veranderingen zullen zijn in het rekreatiegedrag van deze categorieën.

Voordat we verder ingaan op de feitelijke veranderingen wijzen we nogmaals op de in de inleiding genoemde beperking van het tijdbestedingsonderzoek, die inhoudt dat een vergelijking tussen twee jaren een beperkte waarde bezit. Er wordt in dit onderzoek namelijk gewerkt met telkens nieuwe steekproeven uit de categorie niet-aktieven. Indien er nu binnen deze categorie sprake is van tegengestelde ontwikkelingen in het gedrag van twee subcategorieën (bijvoorbeeld de hoger en de lager opgeleide niet-aktieven), dan kan dit in het netto resultaat onzichtbaar blijven. Desondanks gaan we in op de veranderingen in het gedrag van de categorie niet-aktieven. We nemen daarbij even aan, dat deze categorie als homogeen kan worden beschouwd.

Bij de vergelijking van de tijdbestedingsonderzoeken in 1975 en 1980 spreekt het Sociaal en Cultureel Rapport over een "veel positiever, aktiever beeld van de tijdbesteding door niet-werkenden" (SCP 1982, p.141). Dit is echter een konklusie, die onzes inziens in strijd is met de feiten.

Met betrekking tot de tijdbesteding van de niet-werkenden (werklozen, arbeidsongeschikten) geven we de volgende aan het rapport ontleende tabel weer:

Tabel 5. Gemiddelde tijdsbesteding van de niet-aktieven in % van de totale tijd per week 1975-1980 1% = 100 minuten.

niet-aktieven	1975	1980
arbeid		
huish./gezinstaken	10,8	11,0
slapen, eten, persoonlijke verzorging	48,6	47,6
onderwijs, ontwikkeling	0,5	0,8
vrijetijdsbezigheden	38,0	38,1
overige	2,1	2,5

Bron: Tijdbestedingsonderzoek 1975 en 1980.
Aangehaald in het Sociaal en Cultureel Rapport, 1982.

We zien, dat de verdeling van de beschikbare tijd over de diverse activiteiten tussen 1975 en 1980 vrijwel onveranderd is gebleven. De verschuivingen zijn uit te drukken in enkele minuten per dag. Binnen de hoofdkategorie 'vrijtijdsbezigheden' zijn de verschuivingen vooralsnog klein en rechtvaardigen niet het bovengenoemd optimisme. De volgende tabel gaat verder in op de veranderingen in de categorie vrijtijdsbesteding bij werklozen en arbeidsongeschikten:

Tabel 6. Tijdsbesteding aan de verschillende soorten vrijetijdsactiviteiten in uren per week, 1975-1980. Bevolking 12 jaar en ouder

	gehele steekproef		niet-werkenden onder 65 jaar	
	1975	1980	1975	1980
huiselijke kontakten	11,5	11,2	12,8	14,1
t.v., radio, afspeel- apparatuur	11,6	11,5	19,2	18,0
kranten, tijdschri- ften, boeken	5,8	5,5	8,7	7,4
uitrusten, ont- spannen	1,2	1,0	2,4	1,4
politiek, levensbe- schouwing en vrij- willigerswerk	2,2	2,2	2,4	3,6
uitgaan	5,2	4,8	6,2	5,0
rekreatie buiten	0,8	0,7	2,5	1,4
hobby's, sport, spel	5,3	6,4	4,9	7,8
planten, dieren, tuin, doe-het-zelf	2,9	2,8	4,8	5,2

Bron: Tijdbestedingsonderzoek 1975 en 1980. Aangehaald in het Sociaal en Cultureel Rapport, 1982.

De uitspraak in het rapport, dat het in 1980 om een 'veel positiever en aktiever beeld' gaat, wordt blijkbaar enkel gebaseerd op de toename van de hoeveelheid tijd besteed aan politiek/levensbeschouwing/vrijwilligerswerk (+1,2 uur per week), hobby's/sport/spel (+2,9 uur) en doe-het-zelfachtige bezigheden (+0,4 uur). Tesamen is de toename voor deze categorieën 4,5 uur per week, 38 minuten per dag. Wat echter niet wordt meegerekend is de gelijktijdige afname van de tijd besteed aan uitgaan en rekreatie buiten (-2,3 uur per week). Dit terwijl deze - zeker bij de veelal teruggetrokken en aan huis gekluisterde 'niet-aktieven' - eveneens een indicatie vormen voor de mate van actief zijn. De afname in tijd voor deze categorieën

dient meegerekend te worden. Het saldo is dan nog slechts een toename van 2,2 uur per week, per dag een toename van 19 minuten voor de meer actieve vormen van rekreatie. Eerlijkheidshalve merken we op, dat er tenslotte ook sprake is van een afname in tijd besteed aan de massamedia (- 2,5 uur per week). Als we deze vorm van rekreatie als passief zouden bestempelen, dan komen we weer op de toename van ongeveer 38 minuten per dag, als aanwijzing voor een actiever gedrag. De vooralsnog beperkte verschuiving, dienen we te zien tegen de achtergrond van het karakter van het patroon van vrijetijdsbesteding van werklozen en arbeidsongeschikten. De konklusie die Knulst trekt naar aanleiding van het tijdbestedingsonderzoek in 1975 is nog steeds van kracht: "Ook echter onder de veranderde en minder uniforme omstandigheden van vandaag, besteden de werklozen in het algemeen aan overeenkomstige bezigheden (wassen, kleden, eten, slapen, t.v. kijken, krant lezen, luiëren enz.) meer tijd dan werkenden." (Knulst 1977, p.41) Ook in vergelijking tot de gemiddelde tijdbesteding van de gehele bevolking besteden werklozen hier meer tijd aan (zie beide tabellen).

Het overgrote deel van de werklozen (zo'n driekwart) ervaart dit gedrag (zoals uit hoofdstuk V bleek) overwegend negatief. Bijna iedere werkloze of arbeidsongeschikte zou graag weer deelnemen aan beroepsarbeid. Zij het, dat zij bepaalde eisen stellen aan de kwaliteit van arbeid. Wat opvalt bij beschrijvingen over alternatieven voor betaalde arbeid (De Vink & Van Wijngaarden, 1983) is, dat men de alternatieven zoveel mogelijk op betaalde arbeid wil doen lijken en dat dit toch niet echt lukt. Als de mogelijkheid van een baan zich aandient, wordt dit met beide handen aangegrepen. Desondanks gaat het hier om zinvolle vormen van tijdbesteding zoals werklozenprojecten, vrijwilligerswerk, sociaal-kultureel werk enzovoort. Gezien de resultaten van het vijfde hoofdstuk, waarin het gedwongen 'niet-actief' zijn werd besproken, verwachten we niet, dat 'het patroon van tijdbesteding en de beleving hiervan, in de jaren tachtig fundamenteel zal veranderen. Dit hangt samen met het wegvallen van de wisselwerking tussen een gestructureerde werkweek en de vrije tijd, het lage inkomen, de hogere status en waardering van betaalde arbeid en het arbeidsethos dat eerder lijkt te worden aangescerpt, dan dat het vanwege meer werkloosheid zou afnemen (zie hoofdstuk V).

Wij nemen aan, dat bovengenoemde verschuivingen tussen 1975 en 1980 voor een deel worden veroorzaakt door het feit, dat werkloosheid ook heeft toegeslagen onder werknemers met een hoger inkomen, hogere opleiding, een hoger beroepsprestige en met een veelzijdiger, aktievere vrijetijdsbesteding.

De jaren tachtig zullen zich kenmerken door een sociale ongelijkheid in het 'niet-aktief' zijn. Werklozen uit de lagere sociaal-ekonomische strata zullen nog steeds relatief veel tijd besteden aan persoonlijke verzorging, eten, slapen, lezen, t.v. kijken en 'niets doen'. Zij zullen hun bestaan als zeer onbevredigend blijven ervaren. Toch zullen er ook hier geleidelijke veranderingen plaatsvinden. Deze categorie werklozen zal zich wat meer gaan bezighouden met knutselen, doe-het-zelven, zwart werken, tuinieren, sociale kontakten met huisgenoten en andere werklozen, fietsen, wandelen en vissen. Vanwege hun afnemende koopkracht (vanwege kortingen op de uitkering) zullen zij steeds minder kunnen deelnemen aan uitgaan (horekegelegenheden en kultuurparticipatie), verenigingsleven, (buitenlandse) vakantie, watersport en verblijfsrecreatie. Een groot deel van de werklozen uit de hogere sociale lagen zullen hun situatie eveneens als vrij negatief ervaren. Toch zullen zij zich als gevolg van hun hogere opleiding en hun voorheen afwisselender patroon van vrijetijdsbesteding beter kunnen redden. Hun vrijetijdsbesteding zal, zich ten opzichte van de vorige categorie blijven kenmerken door meer variatie en een deelname aan een breder pakket van bezigheden. Bovengenoemde veranderingen in het gedrag van de eerstgenoemde categorie werklozen zijn ook hier van toepassing. Bovendien zal de deelname aan en het tijdbeslag voor politieke-, levensbeschouwelijke en vrijwilligersaktiviteiten toenemen. Het doorzetten van de ekonomische krisis, het snoeien op de sociale uitkeringen, de huidige politieke onmacht om het groeiend leger werklozen in te dammen, zal in de jaren tachtig mogelijkwerijs ook andersoortige reakties oproepen onder sommige werklozen. Te denken valt aan uitingen van protest en machteloosheid (bijvoorbeeld vandalisme).

Vrijetijdsbesteding van de lagere sociaal-ekonomische klasse

De kenmerken van de leden van de lage sociaal-ekonomische categorieën

zijn het bezit van een relatief laag inkomen, lage opleiding en een laag beroepsprestige. Het percentage werklozen onder deze categorieën is in perioden van economische stagnatie relatief hoog. Wat betreft de beroepsarbeiders uit deze klasse; in ieder geval kunnen de ongeschoolde en geoefende (niet hetzelfde als geschoolde) handarbeiders en de lagere employé's ertoe worden gerekend.

De leefstijl van deze klasse wordt door sociologen op de volgende wijze getypeerd: relatief traditioneel, persoonsgericht, pragmatisch, gericht op konkrete zaken, gericht op het heden, relatieve simplificatie van de ervaringswereld, machteloosheid, onzekerheid, deprivatie, passiviteit, apathie en vervreemding (zie De Boer 1979). De ervaringswereld van de individuen en groepen uit de lagere sociale milieus omvat de dagelijks terugkerende problemen, mensen en situaties. Men is afhankelijk van de alledaagse sociaal-ruimtelijke omgeving en de interesse voor nieuwe ervaringen is betrekkelijk gering. Hierdoor ontstaat er een specifieke problematiek onder de huishoudens uit de lagere sociale strata in verband met de economische crisis. Werkloosheid, inkomensdaling en dergelijke kunnen nauwelijks worden opgevangen in een konstruktief en creatief proces. Wat dit betreft is het psychisch en sociaal incasseringsvermogen van groepen uit de hogere sociale milieus groter. Hun levensstijl wordt namelijk gekenmerkt door de grotere gerichtheid op nieuwe situaties en ervaringen.

De oriëntatie op tastbare, konkrete zaken als onderdeel van de leefwijze van de lage sociale klasse, uitte zich de afgelopen periode in de enorm toegenomen uitgaven ten behoeve van konsumptiegoederen, sport en ontspanning. Verschillende auteurs zien in het toch wel relatief materialistische gedrag van deze klasse, het zoeken naar zekerheid en stabiliteit als compensatie voor de deprivatie van de klasse. Dit maakt een deel uit van de kwetsbaarheid van de lagere sociale milieus. De economische crisis slaat immers juist toe op het materiële vlak.

De onzekerheid, vooral op economisch gebied, wordt nu versterkt. De machteloosheid en apathie, welke kenmerkend zouden zijn voor deze milieus, lijken weinig hoopvol voor een weerbare sociale reactie. In het vorige hoofdstuk hebben we geschetst, dat men waarschijnlijk kollektief zal reageren. Soms zal dit inhouden, dat de solidariteit binnen de wij-groep krampachtig wordt versterkt. Dit kan dan gepaard

gaan met het zich afzetten tegen buitenstaanders (in de 'volksbuurten' tegen buitenlanders). In ieder geval zal men terugvallen op de eigen (sub-)cultuur (de relaties met familie, vrienden en bekenden). Ook hier zal de reactie (al dan niet kollektief) vormen van protest inhouden.

De 'relatieve kwetsbaarheid' van de lage sociaal-ekonomische klasse wordt uiteraard ook weerspiegeld in het gedrag in de vrije tijd. Dit gedrag is minder gevarieerd (het aantal beoefende activiteiten is geringer), de gerichtheid op en de afhankelijkheid van de woning en direkte woonomgeving is groter. In het voorgaande is reeds gewezen op de veelal niet bepaald comfortabele woonomstandigheden (bijvoorbeeld in de volksbuurten). Zowel de deelname als het gemiddelde tijdsbeslag is lager bij deze sociale milieus voor wat betreft: bezoek horecagelegenheden (met uitzondering van café!), sportbeoefening, activiteiten voor verenigingen, bezoek concert, toneel e.d. (Knulst 1977, p.28). De lager opgeleiden lezen iets minder. De verschillen treden echter vooral op in hetgeen gelezen wordt. De hoger opgeleiden lezen meer literatuur en opinieweekbladen (De Vink 1983, p.9). De lagere opgeleiden nemen minder deel aan het lezen van boeken (Knulst 1977, p.28).

We kunnen tenslotte ook spreken van een specifiek vrijetijdsgedrag van het lage sociale milieu. Gedeeltelijk komt dit tot uiting in de populariteit van de volgende bezigheden: kermis- en circusbezoek, bezoek van attractiepunten, familie-, vrienden- en kennissenbezoek, cafébezoek, gokken, kaarten, duivensport, biljarten, hobby's zoals het verzamelen van postzegels en dergelijke, t.v. kijken (De Boer 1979, p.63).

De komende jaren zal het inkomen steeds belangrijker worden als zelfstandig verklarende faktor voor de verschillen in vrijetijdsbesteding. Zowel wat betreft deelname als uitgaven. De effecten op basis van verschillen in inkomen en opleiding zullen elkaar versterken en daarmee wordt de sociale ongelijkheid vergroot.

Vrijetijdsbesteding krijgt daarom in de jaren tachtig steeds meer het karakter van een afvalrace, waarin de 'lager gesitueerden' steeds een minuut later van start gaan.

Deel 4 KONKLUSIES, KOMMENTAAR, AANBEVELINGEN

VIII. KONKLUSIES EN AANBEVELINGEN

In dit hoofdstuk beginnen we met een samenvattende beantwoording van de probleemstelling, die uiteenvalt in de vraagstellingen a t/m e. Voor een nadere toelichting en voor de specifieke konklusies verwijzen we naar de vorige hoofdstukken. Daarna volgt een serie aanbevelingen voor het recreatiebeleid van de overheid (zowel gemeente, provincie als rijk) in de vorm van stellingen. We besluiten met aanbevelingen voor verder onderzoek.

Samenvattende beantwoording van de vraagstellingen

Vraagstelling a)

Wat is de huidige samenhang tussen enerzijds het inkomen en anderzijds het recreatiegedrag? Welke effecten heeft een koopkrachtdaling op dit gedrag?

- Er bestaat een samenhang tussen de hoogte van het inkomen en het recreatiegedrag. Deze samenhang komt tot stand via een kompleks van relaties met sociaal-ekonomische en sociaal-kulturele factoren. Het inkomen speelt hierin een belangrijke rol. Zo wordt bijvoorbeeld de deelname (als percentage van de Nederlandse bevolking) aan bepaalde recreatie-activiteiten en -vormen sterk door de besteedbare middelen beïnvloed.
- Het konsumptiepatroon vormt een schakel in de relaties tussen inkomen en gedrag. In dit patroon komen de uitgaven voor recreatie en vrije tijd tot uitdrukking. Deze zijn sterk afhankelijk van het beschikbare inkomen. De omvang van de uitgaven bepalen het bezit en het gebruik van konsumptie- en recreatiegoederen. Tussen dit bezit en het recreatiegedrag bestaan significante verbanden.
- Omdat thans de koopkracht afneemt en daarmee de uitgaven voor recreatie, vinden er opvallende veranderingen plaats in het gedrag van de Nederlandse bevolking. Men bespaart op vakanties, uitgaan

(naar horeca- en kultuurgelegenheden), op de kosten voor mobiliteit en op recreatiegoederen zoals karavans, boten en auto's. Dit geldt in veel sterkere mate voor de lagere inkomensgroepen. Hun uitgaven voor recreatie waren reeds relatief laag maar komen nu steeds sterker onder druk te staan. Enerzijds neemt voor hen de koopkracht af, anderzijds maken de vaste lasten (voor medische verzorging, huisvesting, vervoer etcetera) mede vanwege prijsstijgingen een steeds groter aandeel uit van het totale budget. Deze groepen zijn dan ook gedwongen op alle mogelijke uitgaven te bezuinigen (ook op sport- en verenigingsleven, hobby's, kranten, tijdschriften en dergelijke).

- De 'behoefte' en de interesse om zich te ontspannen en te rekreëren neemt niet af. Als het inkomen de afgelopen periode licht terugliep bezuinigde men zelfs eerder op eten, drinken en kleding dan op uitgaven voor vrije tijd en recreatie. Nu de koopkracht sterker afneemt, zoekt men een uitweg in een grotere oriënt op die vrijetijdsactiviteiten, die minder sterk zijn gekoppeld aan de aankoop en het gebruik van goederen en diensten. Men kiest in de arbeidsvrijetijd meer voor inkomensvermeerderende en kostenverlagende bezigheden (zie konklusies hoofdstuk IV).

Vraagstelling b)

Wat is de huidige samenhang tussen enerzijds de hoeveelheid arbeidsvrijetijd en anderzijds het recreatiegedrag?

Welke effecten heeft een toename van de arbeidsvrijetijd op dit gedrag?

- De toename van de hoeveelheid arbeidsvrijetijd leidde in het verleden niet tot een evenredige toename van de tijd besteed aan recreatie. De rekreatietijd nam soms slechts weinig toe, voor sommige bevolkingscategorieën nam deze in een bepaalde periode zelfs af. Ook als er thans plotseling meer arbeidsvrijetijd beschikbaar komt (bijvoorbeeld bij korter werken, deeltijdarbeid, vervroegde uittreding, werkloosheid, arbeidsongeschiktheid) is de toename van de tijd besteed aan recreatie meestal vrij gering.
- In de situatie van korter werken en deeltijdarbeid bestaat er daarbij een zeer sterk verschil tussen mannen en vrouwen. De hoeveelheid bestede tijd voor recreatie-activiteiten is bij vrouwen vrij onafhankelijk van het aantal uren verrichte beroepsarbeid. Voor mannen is de toename in gespendeerde tijd aan met name

openluchtrecreatie, hobby's, sport en spel slechts klein. Het uitgaan bij mannen is ongevoelig voor minder werken. Bij de mannen zonder baan (de zogenaamde 'niet-aktieven') gaat de extra rekreatietijd vooral zitten in het gebruik van de massamedia. Dit geldt in mindere mate ook voor vrouwen.

- De verklaring voor de bovenstaande toch wel opmerkelijke verschijnselen is, dat de vrijgekomen tijd na vermindering van beroepsarbeid vooral wordt besteed aan andere sterk plichtmatige activiteiten, aan 'werk' dus. In hoofdstuk IV worden deze kort samengevat en verklaard.

Vraagstelling c)

Wat is de huidige samenhang tussen de economische situatie en sociaal-kulturele ontwikkelingen?

Wat betekent de economische crisis voor deze ontwikkelingen?

Welke effecten heeft dit op het recreatiegedrag?

- Wij hebben onze aandacht gericht op de volgende sociaal-kulturele ontwikkelingen: individualisering en privatisering versus kollektivisering en op het maatschappelijke betrokken tendensen.
- Individualisering en privatisering zijn ontwikkelingen, die voor een essentieel deel samenhangen met de toegenomen welvaart gedurende de afgelopen decennia. Wij veronderstellen, dat deze ontwikkelingen op gespannen voet staan met de huidige economische crisis. Los hiervan hebben deze ontwikkelingen bepaalde grenzen overschreden op het vlak van het persoonlijk en sociaal welbevinden. Ze hebben soms geleid tot sociaal isolement van onder andere gezinnen, bejaarden en huisvrouwen. Gevoelens van eenzaamheid en doelloosheid gaan hiermee gepaard.
- Privatisering en individualisering hebben zich onder diverse bevolkingscategorieën in verschillende mate voorgedaan. Kenmerkend voor het lagere sociale milieu is het relatief kollektieve waarden- en normenpatroon. Privatisering heeft hier wellicht geleid tot een afgenomen bewustzijn van de overeenkomstige positie op de maatschappelijke ladder.
- We verwachten, dat sommige sociale groepen die nu sterk georiënteerd zijn op het individuele en de privésfeer, zich als reactie op de economische crisis de eerstkomende jaren nog meer 'in zichzelf' zullen terugtrekken. Voor hen zal de privésfeer een 'veilige

haven' betekenen. Andere groepen zullen juist meer gemeenschappelijk activiteiten gaan ondernemen die voor een deel liggen in de openbare sfeer. Door onderlinge kontakten en samenwerking zoekt men dan een uitweg voor de negatieve effecten van de economische crisis.

- Het lijkt ons aannemelijk, dat in het algemeen de huidige kollektiverende en op het maatschappelijk betrokken tendensen zullen worden versterkt in de jaren tachtig. Anderzijds verwachten we, dat individualiserende en privatiserende ontwikkelingen over het geheel genomen uiteindelijk zullen stabiliseren.
- Individualisering en privatisering hebben grote konsekwenties, (gehad) voor het gedrag in de vrije tijd en de recreatie. Een verder toenemend gezinsindividualisme zou onzes inziens tot een sterk uitgehold buurtleven kunnen leiden. Sommigen lijken weinig oog te hebben voor gemeenschappelijke (buurt-, wijk-, dorps-)belangen. Dit alles kan de aantrekkelijkheid, de levendigheid van het samenwonen beperken.
- Verdere individualisering zou waarschijnlijk eveneens tot een andere vormgeving aan sociale kontakten in de vrije tijd leiden. Deze worden dan vrijblijvender en minder hecht. Kontakten worden dan eerder gekozen om gelijke interessen te kunnen uitleven dan vanwege gevoelens van loyaliteit en verplichting.
- In het navolgende komt aan de orde, wat het versterkt worden van kollektiverende en op het maatschappelijke betrokken tendensen zou betekenen voor het recreatiegedrag.

Vraagstelling d)

Wat zijn de te verwachten gevolgen voor het recreatiegedrag in de jaren tachtig (aksentverschuivingen in het patroon) van zowel een koopkrachtdaling als een toename van de hoeveelheid arbeidsvrijetijd als sociaal-kulturele veranderingen?

- Op basis van de door ons onderzochte factoren, verwachten we, dat de belangrijkste veranderingen in het recreatiegedrag in de jaren tachtig zullen samenhangen met de daling van de koopkracht. De veranderingen die op zullen treden als gevolg van de toename van de arbeidsvrijetijd en sociaal-kulturele wijzigingen zijn desondanks eveneens belangrijk. Deze zullen echter eveneens voor een deel samenhangen met de koopkrachtdaling.

- Voor de jaren tachtig verwachten we de volgende ontwikkelingen:
  - 1) Afname van de deelname aan konsumptiegebonden rekreatievormen en -activiteiten (rekreatie en vrijetijdsbesteding gekoppeld aan de aankoop en het gebruik van goederen en diensten).
Toename van de deelname aan en op den duur de interesse voor die vormen en activiteiten, die relatief onafhankelijk zijn van konsumptie.
  - 2) Het gedragsspatroon zal minder afwisseling gaan vertonen, men zal deelnemen aan een kleiner pakket van activiteiten.
  - 3) De vrijetijdsbesteding verkrijgt een meer praktisch- en sociaal-nuttig karakter. (Dit komt onder andere tot uitdrukking in een toename van 'officieuze arbeid', zie hoofdstuk IV en hoofdstuk V).
  - 4) Toename van tijdsintensieve en relatief goedkope bezigheden.
  - 5) De houding ten aanzien van keuzemogelijkheden in de vrije tijd en de rekreatie zal kritischer, selectiever en aktiever worden.
  - 6) Rekreatie en vrijetijdsbesteding in en rond de woning en de direkte woonomgeving zal sterk toenemen.
  - 7) Stabilisatie van individualiserende en privatiserende ontwikkelingen, versterking van kollektiviserende en op het maatschappelijke gerichte activiteiten en interesse.
  - 8) Het sociale aspekt van het gedrag in de vrije tijd en de rekreatie zal sterk aan betekenis winnen. Daarbij zullen sociale kontakten toenemen, op de lange duur hechter en minder vrijblijvend worden.
  - 9) De voorgaande konklusies zijn van toepassing op het gedrag van de Nederlandse bevolking als geheel. In mindere mate geldt dit voor de konklusies 1, 2, 4 ten aanzien van het gedrag van de hogere sociaal-ekonomische categorieën. De sociale ongelijkheid in het rekreatiegedrag zal sterk toenemen.

Vraagstelling e)

Wat zijn de te verwachten specifieke gevolgen voor diverse vormen van rekreatiegedrag in de jaren tachtig van een daling van de koopkracht, een toename van de hoeveelheid arbeidsvrijetijd en sociaal-kulturele veranderingen?

- De (beroepsarbeid-)vrije tijd in de jaren tachtig zal op een wezenlijk andere manier worden ingevuld dan in de jaren zeventig. Activiteiten met een sterk plichtmatig karakter zullen een

toenemend deel van de in feite dus slechts gedeeltelijk 'vrije' tijd opslokken. In konkreto gaat het bijvoorbeeld om een toename van de volgende activiteiten:

Voor de aktieve beroepsbevolking; overwerk, nevenfuncties (zolang arbeidsduurverkorting nog niet op grote schaal is doorgevoerd), thuisarbeid en om- en bijscholing. Voor de totale bevolking (inklusief beroepsbevolking); een toename van reistijden, diverse sociale verplichtingen, huishoudelijke arbeid, 'zwart werken', onderhoud en reparaties aan eigen en andermans bezit, vrijwilligerswerk, studie en dergelijke.

- De totale beschikbare tijd voor rekreatie zal in de jaren tachtig voor de Nederlandse bevolking als totaal hoogstens enigszins toenemen. Er zal een herverdeling van beschikbare tijd plaats (moeten) vinden. De gerichtheid op en de deelname aan respektievelijk huiselijke kontakten, politieke-, levensbeschouwelijke- en vrijwilligersaktiviteiten, doe-het-zelven, tuinieren (in eigen tuin en volkstuin), zal sterk toenemen.
- De huiselijke gezelligheid en sfeer zal van meer betekenis worden in de belevingswereld van de huishoudens. Bij aktiviteiten als t.v. kijken en lezen zal men elkaars aanwezigheid meer op prijs gaan stellen. De interesse voor het op bezoek gaan en bezoek ontvangen van familie, vrienden en kennissen zal aanzienlijk toenemen.
- Voor het gebruik van de massamedia, ten aanzien van hobby's, sport, spel en openluchtrekreatie verwachten we geen stijging van de deelname als percentage van de Nederlandse bevolking en van de totale hoeveelheid bestede tijd.
- Het bezoek van horecagelegenheden, concerten, schouwburg, toneel zal verder afnemen. In het zogenaamde 'uithuizig rekreatiegedrag' zullen de konsumptieve bestedingen waarschijnlijk sterk afnemen.
- Er zullen grote veranderingen plaatsvinden ten aanzien van vakanties, watersport en verblijfsrekreatie (zie hoofdstuk VII). Deze laatste twee sektoren zullen de komende jaren in het hoogseizoen vanwege het toenemend aantal binnenlandse vakanties een impuls krijgen. Dit moet niet overdreven worden en bovendien zal dit slechts enkele jaren duren. De meest recente tendensen in het op vakantie gaan zullen zich namelijk voortzetten. Deze zijn een afname van het totaal aantal vakanties, een daling van de uitgaven

tijdens de vakantie en kortere vakanties.

- De sociale ongelijkheid bij de deelname aan activiteiten waaraan kosten van enige betekenis zijn verbonden, zal behoorlijk toenemen. Onder de lagere inkomensgroepen zal met name het bezoek van en de deelname aan respektievelijk horecagelegenheden, concert, toneel, bioskoop, bepaalde vormen van openluchtrecreatie, verblijfsrecreatie en watersport, relatief sterker afnemen dan onder de hogere inkomensgroepen.
- Materieel gezien zal de deelname aan recreatie meer soberheid vertonen. De wens tot het gebruik van eenvoudiger recreatiegoederen en -middelen zal toenemen. Men zal veel minder aangewezen (moeten) raken op de dienstverlening van (kommerciële) derden. Er zullen duidelijk keuzen moeten worden gemaakt in de deelname aan activiteiten. Kreativiteit en het zelfstandig beslissingen kunnen nemen zal in de toekomst veel belangrijker worden om op een bevredigende wijze de vrije tijd in te vullen.
- De vrijetijdsbesteding van werklozen en arbeidsongeschikten zal in de jaren tachtig niet fundamenteel veranderen. Zij zullen bij uitstek aangewezen blijven op de deelname aan tijdintensieve en vrij goedkope bezigheden. Het overgrote deel van hen zal dit als zeer onbevredigend en onrechtvaardig blijven ervaren. De interessen van de zogenaamde 'niet-aktieven' blijven uitgaan naar beroepsarbeid; arbeid die maatschappelijke status, waardering en beloning geniet. Op de tweede plaats zal de belangstelling uitgaan naar arbeid zoals vrijwilligerswerk, huishoudelijke arbeid en zwart werken. Het is nog maar de vraag of het grootste deel der werklozen hun leven op een aangename wijze volledig met typische recreatieactiviteiten kunnen doorbrengen.
- De vrijetijdsbesteding van de lagere sociale lagen is tamelijk gevoelig voor een daling van de koopkracht. De huishoudens uit deze lagen zullen in veel opzichten benadeeld zijn wat betreft de deelname aan recreatie. Hun aantal recreatie-alternatieven zal dan nog beperkter zijn. Het vrijetijdsgedrag zal in de jaren tachtig (in veel sterkere mate voor deze huishoudens) meer soberheid vertonen, zij zijn echter relatief sterker georiënteerd op concrete en meer materiële zaken. Het immateriële heeft hier minder de nadruk dan bij de hogere sociale milieus. Bovendien wordt de leefstijl hier relatief sterker gekenmerkt door passiviteit en

machteloosheid (zie hoofdstuk VII). Daarom zullen zij mogelijk-
wijs de creativiteit en zelfstandigheid missen die vereist zijn
in de jaren tachtig om het rekreatiegedrag aan te passen aan de
economische crisis.

- Kollektiviserende tendensen kunnen zichtbaar worden in een toe-
nemend gemeenschappelijk bezit en/of gebruik (door middel van le-
nen, huren en dergelijke) van rekreatiegoederen, gereedschappen,
werkplaatsen, etcetera. Men zal meer aangewezen en gericht zijn
op onderlinge hulp. Bij de deelname aan diverse activiteiten zal
het groepsgebonden karakter worden versterkt. Soms zal dit even-
eens een negatieve uitwerking hebben. Bijvoorbeeld als het wij-
gevoel in een groep versterkt wordt ten koste van overige groepen.

Beleidsaanbevelingen

Ter afsluiting doen we een serie aanbevelingen voor het rekreatie-
beleid van de overheid in de vorm van de volgende stellingen:

- a) Het beleid dient juist tijdens de huidige economische crisis op
een aantal terreinen actief, stimulerend en niet terughoudend
te zijn (bijvoorbeeld ten aanzien van sociale ongelijkheid en
werkloosheid). Daarbij is duidelijkheid en openheid vereist. De
totstandkoming ervan moet gepaard gaan met medezeggenschap van
de bevolking.
- b) Het rekreatiebeleid dient een integraal beleid te zijn, dat ge-
baseerd is op een holistische benadering van het rekreatiegedrag.
Binnen deze benadering wordt dit gedrag gezien als zijnde verwe-
ven en sterk samenhangend met bijvoorbeeld woon- en arbeidsgedrag
(zie hoofdstuk I en hoofdstuk IX).
Het rekreatiebeleid zou zowel een korte als een lange termijn-
visie moeten ontwikkelen. Het ontkomt daarbij niet aan een keu-
ze voor bepaalde normatieve uitgangspunten (aan welke problemen
wil men aandacht schenken, welke rekreatievormen wil men stimu-
leren? etcetera).
- c) De problematische aspecten van de onvrijheid in het rekreatie-
gedrag zou centraal moeten staan (bijvoorbeeld de problemen die
worden opgeroepen, doordat sommige bevolkingsgroepen sterk in
hun mogelijkheden zijn beperkt). Het is wenselijk om daarbij de
relaties tussen de arbeidsvrijetijd enerzijds en wonen, werken

en maatschappelijke structuren anderzijds, bloot te leggen.

- d) Prioriteit moet worden gegeven aan de probleemsituaties met betrekking tot ten eerste sociale ongelijkheid en werkloosheid en ten tweede het wonen (zie de specifieke aanbevelingen in hoofdstuk IX).

Tegen de achtergrond van deze problemen zijn thans elders bepleite voorstellen zoals bijvoorbeeld een toeristisch rekreatief beleid (TROP-studies) van ondergeschikt belang. Met name plannen voor nieuwe attractiepunten, jachthavens en andere kostbare (en ruimte vragende) voorzieningen dienen niet te worden uitgevoerd.

- e) Het is zeer gewenst in de jaren tachtig kollektiviserende en op het maatschappelijke gerichte tendensen waar mogelijk te bevorderen en er voorwaarden voor te scheppen. Individualiserende en privatiserende ontwikkelingen dienen niet gestimuleerd te worden.
- f) Het rekreatiebeleid moet niet uitgaan van 'geïsoleerde' individuen, (door bijvoorbeeld de nadruk te leggen op het bevorderen van zelfontplooiing, zie hoofdstuk IX) doch van sociale groepen (bijvoorbeeld huishoudens) en sociale lagen in de samenleving. Het rekreatiegedrag van de betrokkenen is immers sterk afhankelijk van structurele en culturele kenmerken (bijvoorbeeld inkomen, opleiding, levensstijl).
- g) Ook het volgende dient gestimuleerd te worden:
- rekreatievormen en -activiteiten die relatief onafhankelijk zijn van de aankoop van goederen en diensten;
  - een praktisch en 'sociaal nuttige' vrijetijdsbesteding (waaronder doe-het-zelven, vrijwilligerswerk en dergelijke).
- h) Het beleid voor de openluchtrekreatie moet de rekreatie, die sterk gekoppeld is aan de commerciële dienstverlening niet bevorderen. Voor de relatief goedkope en tijdsintensieve rekreatie dienen meer middelen beschikbaar te komen (met name voor rekreatief medegebruik, wandelen, fietsen, zwemmen, vissen en edukatie en voorlichting).
- i) Het rekreatiebeleid bijvoorbeeld ten aanzien van sociale ongelijkheid en werkloosheid moet niet worden gereduceerd tot een symptomatisch voorzieningenbeleid. Benadrukt dient te worden, dat deze problemen een fundamentele en structurele oplossing vereisen. Het op korte termijn scheppen van specifieke voorzieningen is soms misschien noodzakelijk (zoals het scheppen van mogelijkheden

voor sport overdag).

- j) Voor zover er een voorzieningenbeleid wordt gevoerd ten aanzien van de recreatie, dienen de gekreëerde voorzieningen vooral in het verlengde te liggen van de interessen en verlangens van de lagere sociale strata.
- k) Het is ongewenst het profijtbeginzel toe te passen op de recreatie. Dit zou de sociale ongelijkheid in de huidige maatschappelijke kontekst nog meer vergroten.

Suggesties voor verder onderzoek

Op basis van de door ons getrokken konklusies zijn we vervolgens geïnteresseerd in de volgende onderwerpen voor verder onderzoek. Het doel hiervan is ten eerste een verdieping van het inzicht in het recreatiegedrag. Ten tweede kan de aldus verkregen kennis worden gebruikt om het recreatiebeleid verder te onderbouwen. Er is met name meer inzicht vereist in de meer kwalitatieve aspecten van het gedrag.

- a) - Wat is de beleving van en de betekenisgeving door sociale groepen aan een gedwongen daling van de uitgaven voor recreatie en de aanpassing van het recreatiegedrag hieraan? Hoe vindt dit proces van aanpassing plaats? Wat zijn de sociaal-ekonomische en -kulturele factoren die dit beïnvloeden?
  - Hoe ligt dit voor groepen die verschillen in de mate waarin hun recreatiegedrag konsumptiegebonden is (met name voor huishoudens uit de lagere tegenover de hogere sociale klassen, huishoudens uit sub- en tegenkulturen, zoals 'punks', studenten, krakers).
- b) Wat zijn de verschillen in beleving van en betekenisgeving aan het recreatiegedrag bij sociale groepen en lagen, al naar gelang deze zich onderscheiden in de mate van oriëntatie op de volgende kenmerken: Ten eerste het individuele (individualisme) tegenover het gemeenschappelijke (kollektivisme). Ten tweede het private (privésfeer) tegenover het openbare (het publieke, het maatschappelijke).
- c) Wat zijn de 'objektief' te onderscheiden elementen van dwang en vrijheid in het gedrag in de (arbeidsvrije-)tijd. Wat is de subjektieve beleving van en betekenisgeving aan deze elementen. Wat

zijn de sociaal-ekonomische en -kulturele factoren die dit be-
invloeden.

- d) Wat zijn de mogelijke konkrete gevolgen voor de ruimtelijke plan-
ning van de huidige en de te verwachten toekomstige ontwikkelin-
gen in het recreatiegedrag.
- e) Wat zijn de mogelijke oplossingen voor werkloosheid, sociale
ongelijkheid in de recreatie en de problemen die bestaan in ver-
band met de mogelijkheden voor recreatie in de woonomgeving. Op
welke efficiënte manieren kan worden gestreeft naar de realise-
ring van dergelijke oplossingen.

IX. DISKUSSIE OVER BELEIDSTHEMA'S EN DOELSTELLINGEN

In dit hoofdstuk licht ik ten eerste drie belangrijke konklusies uit het voorafgaande. Deze betreffen drie thema's voor het recreatiebeleid die mijns inziens prioriteit verdienen in de jaren tachtig, namelijk de toenemende sociale ongelijkheid, werkloosheid alsmede recreatie en het wonen. Rond deze thema's geef ik mijn persoonlijk commentaar en doe vervolgens mede op basis van de bevindingen uit voorgaande hoofdstukken een aantal specifieke aanbevelingen. Vervolgens ga ik in op de huidige hoofddoelstelling van het recreatiebeleid van de (rijks-)overheid. Ook deze wordt vergezeld van persoonlijk commentaar. Tenslotte stel ik enkele alternatieve beleidsdoelstellingen voor.

Ik pleit voor een integraal recreatiebeleid gebaseerd op het uitgangspunt, dat recreatie verweven is en sterk samenhangt met bijvoorbeeld wonen en werken en in het algemeen met de maatschappelijke en politieke kontekst. Dit verklaart waarom in het navolgende wordt ingegaan op onder andere stedenbouwkundige konsepten en ontwikkelingen in de beroepsarbeid.

Dit hoofdstuk is mede bedoeld om de discussie rond een aantal voor het beleid belangrijke onderwerpen te stimuleren. Dat gebeurt door middel van een persoonlijke stellingname.

Recreatie en wonen, nieuwe eisen aan de woonomgeving

Het recreatiegedrag valt voor een groot en belangrijk deel samen met het woongedrag, gedrag dat ruimtelijk gezien plaatsvindt in en rond de woning en de woonomgeving (zie hoofdstuk VII). De eigen woonruimte ervaart men als tamelijk essentieel voor het doorbrengen van de vrije tijd. Bovendien toont onze studie de volgende verwachting voor de komende jaren: vrije tijd en recreatie binnenshuis en in de direkte woonomgeving zullen sterk aan betekenis winnen. De

gebondenheid aan deze sociale en ruimtelijke omgeving zal toenemen. De kwaliteit van het wonen en de woonomgeving wordt daarmee nog belangrijker. Deze kwaliteit is onzes inziens vooral afhankelijk van de volgende elementen:

- Het sociaal-kulturele klimaat (waarvan het bestaan van individualiserende en privatiserende versus kollektiviserende en op het maatschappelijke gerichte tendensen).
- De ruimtelijke planning, inrichting en beheer.

In het navolgende zullen we de ruimtelijke aspecten van de kwaliteit van het wonen nader belichten.

Ruimtelijke aspecten, stedenbouwkundige konsepten

De kwaliteit van het wonen hangt niet enkel af van het sociaal-kulturele klimaat, doch ook van de ruimtelijke planning, de inrichting en het beheer van de woonomgeving. Een essentieel onderdeel van dit laatste vormen de veronderstellingen, die ten grondslag liggen aan de planvorming met betrekking tot de woonomgeving, met andere woorden de stedenbouwkundige konseptie. Deze veronderstellingen hebben belangrijke konsekwenties voor de rekreatieve mogelijkheden van de woonomgeving. Een integraal rekreatiebeleid dient daarom invloed uit te oefenen op deze assumpties.

Wij nemen aan, dat die konseptie voor een deel een weerspiegeling is van sociaal-kulturele en structurele factoren. Voor een ander deel volgt deze konseptie een eigen weg, bijvoorbeeld voor wat betreft de invloed van op de vormgeving gerichte, architectonische overwegingen. Wij nemen eveneens aan, dat de ruimtelijke inrichting en vormgeving invloed uitoefent op het sociaal-kulturele klimaat en de kwaliteit van het wonen. Deze invloed dient echter niet overdreven te worden. De ruimte schept bepaalde voorwaarden voor het gedrag en sluit bepaalde gedragsalternatieven uit. De kwaliteit van het wonen wordt onzes inziens vooral bepaald door structurele en sociaal-kulturele factoren.

Wij gaan nu over tot een korte bespreking van de ontwikkeling van stedenbouwkundige konsepten vanaf de jaren zestig. Daarmee kan onze kritiek op de huidige konseptie en de hiermee verbonden aanbevelingen, geplaatst worden. Voor een meer uitvoerige en gedetailleerde bespreking verwijzen we naar de interessante artikelen van Roder-

mond en Koerse. Hierop is het volgende gebaseerd.

In de jaren vijftig worden er grofweg twee stromingen onderscheiden: het funktionalisme en de wijkgedachte. In beide stromingen wordt ernaar gestreefd het gemeenschapsleven te stimuleren. De opvattingen over wat onder gemeenschap moest worden verstaan verschilden echter. De wijkgedachte kwam onder andere op het volgende neer: Men meende puur door een ruimtelijke vormgeving en inrichting het groepsleven te kunnen bevorderen. Dit laatste was een doelstelling, die ontleend werd aan de sociologie. Hier achtte men het groepsleven noodzakelijk voor de opvoeding en het handhaven van de orde. In de wijkgedachte werd het individu ondergeschikt gemaakt aan de gemeenschap. Men ging daarbij sterk uit van territorialiteit als basis voor het ontstaan van sociale kontakten. De funktionalistische stedenbouw stond een soort utopistische, open, niet territorium-gebonden samenleving voor ogen, waarmee het individuele belang zou samenvallen en waarin dit optimaal kon funktioneren. Ook hier bestond het principe van externe ordening, het programmeren van een fysieke structuur. Wonen, werken, verkeer en recreatie waren de voor de werking van het stedelijk systeem elementaire en ruimtelijk gescheiden funkties. "In de praktijk werden de middelen al snel tot doel verheven. De principiële gelijkheid van mensen werd omgezet in een benadering waarin de mens werd teruggebracht tot een meetbaar en kwantificeerbaar object. Daar mensen overal gelijk zouden zijn, konden dezelfde uitgangspunten overal gehanteerd worden. Dit leidde niet tot het ontstaan van een universele gemeenschap, maar tot massificatie en anonimiteit." (Rodermond 1980, p.84)

Het lijkt dus duidelijk, dat beide stromingen een aantal tekortkomingen hadden. Een groot pluspunt was onzes inziens het idealisme, dat toen nog bestond. In de tweede helft van de jaren vijftig raakte dit op de achtergrond en vooral de wijkgedachte werd bekritiseerd. Waarom zou de buurt of de wijk het kader voor sociale kontakten moeten vormen, terwijl men steeds mobieler werd? Waarom zou het individu ondergeschikt gemaakt moeten worden aan de gemeenschap? Het streven binnen zowel de wijkgedachte als het funktionalisme naar respektievelijk een zeer konkrete dan wel een zeer abstrakte gemeenschap kwam toen in konflikt met de 'nieuwementaliteit'. Met vereende krachten was de ekonomie weer opgebouwd en tot bloei gebracht. Het welvaartspeil en de konsumptie waren sterk gestegen en het na-

oorlogs denken neigde naar een idealistisch materialisme onder het motto 'voor iedere arbeider een auto' (Rodermond 1980, p.86). Via de wijkgedachte en het funktionalisme uit de jaren vijftig ontwikkelde de stedenbouwkundige konseptie zich in de jaren zestig tot een opbloei van het funktionalisme. Dit betekende in de praktijk dus een sterke scheiding van wonen, werken, recreatie en verkeer. De woningbouw was massaal en industrieel. De stedenbouw kreeg meer aandacht voor kwantiteit dan voor kwaliteit en werd "een zaak van investeerders, industriëlen, technici en bureaucratische ambtenarij" (Rodermond 1980, p.86). Aan het einde van de jaren zestig brak de kritiek los. Niet het systeem maar de mens zou centraal moeten staan. In de architectuur werden herkenbaarheid, identiteit en visuele kompleksiteit als reactie geplaatst tegenover monotonie, uniformiteit en massabouw. De nieuwbouwwijken kregen als gevolg daarvan in de jaren zeventig het bekende uiterlijk van kleine buurten, hofjes, woonerven en dergelijke. Middels de ruimtelijke inrichting wilde men sociale kontakten stimuleren. "Hiermee werd getracht tegemoet te komen aan de vaak moeilijk te omschrijven, maar wel duidelijk aanwezige immateriële problemen van nieuwbouwwijkbewoners" (Rodermond 1980, p.93).

Kritiek op het stedenbouwkundig konsept van de jaren zeventig

Hoewel de stedenbouw in de jaren zeventig ten opzichte van de voorgaande periode een aantal pluspunten bezat (inspraak, meer variatie, geen massabouw), zijn er toch nog een aantal belangrijke kritiekpunten te geven.

Ten eerste leidde de doelstellingen van pluriformiteit en kleinschaligheid in de praktijk veelal tot vormwillekeur en onoverzichtelijkheid. Aan open ruimte bleef weinig over. Ten tweede: "De oplossing voor de veronderstelde ontevredenheid met het wonen in de nieuwbouwwijken werd te veel gezocht in de uiterlijke vormgeving. Eenzaamheid en alcoholisme kunnen ook onder een zadeldakje wonen" (Rodermond 1980, p.95).

Koerse (Koerse, 1975) geeft een aantal terechte fundamentele kritieken op de huidige woonwijken (dus niet enkel nieuwbouw). Als eerste noemt hij de nog steeds bestaande monofunktionaliteit. In de wijken kan in feite enkel gewoond worden; daarmee wordt de relatie tussen wonen, werken en recreatie ontkend. Verder noemt hij de

gedwongen passiviteit van de bewoners. Beroepsplanologen programmeren een woonomgeving, waarin ieder proces is uitgesloten. Mensen kunnen hun identiteit niet uitdrukken in een woonomgeving die volkomen vastgelegd is. Als men er nog wat aan wil toevoegen, dan is dit ofwel onmogelijk (flats) of het mag niet. "Iets doen heeft een grote communicatiewaarde, het stelt mensen in staat te laten zien wie ze zijn (...). Een voltooide en niet veranderbare omgeving mist dat het samenleven een proces is. Ze is daarentegen heel geschikt voor een samenloze samenleving" (Koerse 1975, p.20).

Men vergeet, dat de in het stedenbouwkundig konsept gebruikte termen verscheidenheid, beslotenheid etcetera slechts waarde voor de bewoners hebben als deze voortkomen uit het gebruik. Nu worden deze termen van buitenaf als een verstikkende deken over de woonomgeving heen gelegd.

Aanbevelingen

Op basis van voorgaande kritiek en de door ons (in hoofdstuk VI en VII) geschetste huidige en verwachte ontwikkelingen in het gedrag in de vrije tijd en de recreatie, pleiten wij voor een ander stedenbouwkundig konsept. Een konsept waarbij de heelheid van het bestaan wordt weerspiegeld in de gebouwde omgeving. Mogelijkheden tot wonen, werken, recreatie en verkeer dienen hierin in geïntegreerde vorm aanwezig te zijn. De bij de planning betrokken wetenschappelijke disciplines dienen nauw samen te werken. Bij de planning, de inrichting en het beheer dient het zwaartepunt echter bij de bewoners te liggen. Stedenbouw moet niet uitsluitend een kwestie van inrichting en vormgeving zijn, bouwen is vooral een middel tot het in positieve richting stimuleren van het 'sociaal-kulturele leven'.

In hoofdstuk VI en VII is gekonkludeerd, dat de vrijetijdsbesteding een meer praktisch-nuttig karakter zal verkrijgen. De directe woonomgeving dient daarom meer mogelijkheden te bieden voor werkzaamheden, zoals knutselen, doe-het-zelven en tuinieren. Vooral gemeenschapsvoorzieningen in de buurt dienen gestimuleerd te worden. Bijvoorbeeld een werkplaats waar men onderhoud kan plegen aan fietsen, bromfietsen en auto's. Ruimtes waarin bijvoorbeeld werkbanken en weefgetouwen staan, waarin kursussen en feesten kunnen worden gegeven etcetera. Door de buurtbewoners hierbij intensief te betrek-

ken en ze hiervoor samen verantwoordelijk te maken, kan de scheiding tussen 'privé' en 'openbaar' wellicht worden doorbroken.

In de sfeer van de beroepsarbeid bestaan geschikte vormen van bedrijvigheid, die het monofunktionele karakter van het wonen kunnen doorbreken. Wij denken hier bijvoorbeeld aan de snelle opkomst van de zogenaamde Memo-bedrijven (mens- en milieuvriendelijk ondernemen) (Hovens, 1982). Het gaat hier om kleinschalige, veelal ambachtelijke bedrijfjes, ook in de dienstverlenende sfeer. Deze lenen zich bij uitstek voor de integratie van wonen en werken.

In hoofdstuk VI en VII hebben we eveneens gekonkludeerd, dat de belangstelling voor en de deelname aan politieke, levensbeschouwelijke en vrijwilligersactiviteiten waarschijnlijk zullen toenemen. Deze zouden in de woonomgeving gestalte kunnen krijgen, als de welzijnsplanning en de ruimtelijke planning op elkaar worden afgestemd en dit bevorderen.

Interessant is tenslotte de vraag wat het bovenstaande betekent voor het beleid voor recreatievoorzieningen. De toekomstige eisen aan de woonomgeving betekenen een situering van voorzieningen in de woonomgeving. De voorzieningen dienen een kleinschalig en veranderbaar karakter te bezitten, wat het mogelijk maakt voor groepen uit de buurt, hierop een eigen stempel te drukken. Ook hierbij geldt, dat de bewoners intensief moeten worden betrokken bij de totstandkoming en het beheer hiervan. Een samenhangende visie op wonen en recreatie, betekent het scheppen van mogelijkheden voor multifunctioneel gebruik (gemeenschapsruimten voor zowel studie, vergaderingen als feesten, (volks)tuinen waar men ook kan kamperen etcetera). Deze visie betekent ook, dat specifieke recreatievoorzieningen moeten worden afgewogen tegen bijvoorbeeld een kinderopvangcentrum in de buurt.

Toenemende sociale ongelijkheid

De nu al ongelijke verdeling van het aantal gedragsalternatieven in de vrije tijd en de recreatie over de sociale lagen wordt de komende jaren schever. Het is vooral de achteruitgang in koopkracht die de ongelijkheid verscherpt. De ongelijkheid wordt bovendien veroorzaakt door de maatschappelijke verdeling van beroepsarbeid, arbeid in ruime zin (inklusief huishoudelijk werk) en arbeidsvrije-

tijd. Bevolkingscategorieën die met betrekking tot vrije tijd en recreatie sterk worden benadeeld zijn: de lage sociaal-ekonomische categorieën, bejaarden, een-oudergezinnen, uitkeringtrekkers, werklozen en vrouwen (deze categorieën overlappen elkaar gedeeltelijk).

Aanbevelingen

Een drastische herverdeling van inkomen, (beroeps-)arbeid en arbeidsvrijetijd is hoogst noodzakelijk.

Een herverdeling van beroepsarbeid is vereist om de toegang tot deze gewaardeerde vorm van arbeid veel algemener te maken. Daarmee is het probleem van werkloosheid echter slechts voor een deel opgelost. Een algemene arbeidstijdverkorting van 10% levert, (indien aan een aantal voorwaarden wordt voldaan, die politieke ingrepen in het bedrijfsleven eisen), hoogstens 300.000 banen op (van minder dan 40 uur per week). Niet niks natuurlijk, maar het aantal werklozen (inclusief verborgen werklozen) is in 1985 waarschijnlijk minstens 1,2 miljoen. Een meer drastische arbeidstijdverkorting (bijvoorbeeld 5-urige werkdag) moet overwogen worden, maar het is de vraag of dit in overeenstemming is met de wensen van de nu werkenden; of dit mogelijk is voor alle beroepen; of het politiek haalbaar is etcetera. Wat betreft de keuze voor de vorm van arbeidsduurverkorting dient het te gaan om een oplossing, die aansluit bij onze integrale benadering van wonen, recreatie en werken. Dit betekent, dat een verkorting van de arbeidsdag de voorkeur verdient. Deze variant leidt waarschijnlijk tot het doorbrengen van de extra tijd in de woonomgeving. De hiervoor bepleite verbetering van de kwaliteit van het wonen zal ermee gediend zijn. Er komt dan immers meer tijd vrij om de door ons beschreven en gewaardeerde ontwikkelingen meer kracht bij te zetten. Een verkorting van de werkdag komt bovendien tegemoet aan de wens van veel vrouwen, die beroepsarbeid willen verrichten en van een deel van hun taken in de huishouding, de kinderverzorging en dergelijke wensen te worden ontlast. Mannen kunnen dan hun gebrekkige ontwikkeling op dit terrein veranderen. Een derde voordeel van een arbeidsdagverkorting is, dat de ruimtelijke gevolgen op het gebied van de openluchtrecreatie in het buitengebied geminimaliseerd zullen worden (hoewel deze konsekwenties niet overdreven moeten worden).

Ons land is naar onze mening in het algemeen te 'vol' om nog in vele gevallen extra claims van enige omvang op de ruimte te kunnen inkasseren, zonder dat daardoor aan natuur en landschap, agrarische belangen, de leefbaarheid van het platteland en de beleving van de ruimte schade wordt gedaan.

Toch heeft een verkorting van de arbeidsdag wel degelijk belangrijke ruimtelijke gevolgen. Mensen met meer vrije tijd worden 'deskundiger' ten aanzien van de ruimte waarin ze leven. Knelpunten en tekortkomingen treden dan nog meer aan het licht. Wensen tot het bezit van buurtvoorzieningen, verbetering van de woning, bezit van een eigen tuin en/of volkstuin, openluchtrecreatieve voorzieningen in de woonomgeving, zullen mogelijkerwijs sterk toenemen. Een extra probleem hierbij is dat sociale ongelijkheid eveneens tot uiting komt in de verdeling van 'woonkwaliteit'. Met name de oude woonwijken in de grote steden zijn hierin nog steeds sterk benadeeld. Voor het ruimtelijk beleid liggen er dus nog belangrijke taken (in nauwe samenwerking met het welzijnsbeleid en het recreatiebeleid).

Toenemende werkloosheid; een voorteken van de vrijetijdsmaatschappij?

Kritiek op de vrijetijdsmaatschappij?

In de jaren zestig voorspellen sommigen de komst van de vrijetijdsmaatschappij. Men had een maatschappij voor ogen, waarin een ieder zich naar vrije keuze kan ontwikkelen. De voorspelling was dus optimistisch van aard. De huidige toename van het aantal 'niet-aktieven' en de mogelijke verdere doorvoering van arbeidsduurverkorting, lijkt een ontwikkeling naar een maatschappij met meer arbeidsvrijetijd. We hebben echter laten zien, dat de in het algemeen vrijgekomen tijd voor een belangrijk deel wordt ingevuld met verplichte bezigheden. Echter al zouden we groeien naar een samenleving met meer tijd voor recreatie, dan nog is er voor optimisme geen plaats. Het gaat momenteel vooral om een gedwongen toename van de vrije tijd, die door het grootste deel van de betrokkenen als zeer onwenselijk wordt ervaren. Er gaan steeds meer stemmen op, dat we de situatie van werkloosheid als een structureel gegeven moeten zien. Dat werklozen hun bestaan zo negatief beleven, ligt aan het arbeidsethos, dat daarom dan maar van de baan moet. Het zou tijd worden

voor een 'gezonde vrijetijds Moraal'. Wij hebben echter een aantal ernstige bezwaren tegen een daaruit voortvloeiende Westerse vrijetijdsmaatschappij.

- Onze kapitaalintensieve produktiewijze bestaat bij gratie van goedkope, arbeidsintensieve produktie in de Derde Wereld. Het is zeer onrechtvaardig, dat men daar in de meest armzalige omstandigheden moet leven om ons hier de mogelijkheden te verschaffen een vrijetijdsmaatschappij op te bouwen.
- De Westerse economieën zijn nog steeds gebaseerd op de gedachte van economische groei. Dit terwijl de grenzen van de groei reeds lang zichtbaar zijn. Grenzen die gelegen zijn in de hoeveelheid grondstoffen en energie, in milieuvervuiling, ruimtegebrek en aantasting van het welzijn.
Dit betekent niet, dat er sprake is van een stilstand in de maatschappij. "In het bijzonder die bezigheden die velen als de meest begeerlijke en voldoening gevende activiteiten van de mens omschrijven, zoals onderwijs, kunst en muziek, godsdienst, fundamenteel wetenschappelijk onderzoek, sport en sociaal verkeer zouden kunnen bloeien" (Meadows 1972, p.169).
- Het is goed mogelijk, dat we nu reeds op weg zijn naar het ontstaan van een steeds kleiner wordende en machtige elite. Volgens Hamaker e.a. (Hamaker 1981, p.24. Van Wezel 1981, p.75) ontstaat door automatisering een polarisatie in de funktienivo's. De funkties op het middennivo vallen voor een deel weg, het aantal hogere funkties neemt iets toe, de funkties op de lagere nivo's nemen sterker toe. Het gevolg is volgens Hamaker, dat het 'trickledown-effect' optreedt. De hoger opgeleiden (waarvoor niet voldoende plaats is) bezetten de funkties op het middennivo. De middelbaar opgeleiden verdringen de mensen op de lagere nivo's. De elite zal bovendien relatief jong en mannelijk zijn. Want zoals Van Wezel reeds voorspelde: "De niet-deelname zal een selektief proces zijn: vooral ouderen, lager opgeleiden en ook vrouwen zullen niet kunnen deelnemen aan het arbeidsproces" (Van Wezel 1981, p.75).
Het is niet bepaald verstandig en zelfs gevaarlijk om het circuit van beroepsarbeid te laten beheersen door een kleine categorie mensen. Deze categorie krijgt steeds meer het karakter van een technokratische, hoog opgeleide en machtige elite. Controle van binnenuit (ondernemingsraden en eventuele stakingen en

dergelijke) is dan niet meer mogelijk, externe controle vanuit de samenleving makkelijk weerlegbaar. Deze elite zal iedere beslissing legitimeren door te wijzen op de technische noodzakelijkheid. Vrije tijd en recreatie zullen volledig overgeleverd zijn aan de doelstellingen van deze bovenlaag.

- Nu verricht er tenminste nog een behoorlijk deel van de bevolking beroepsarbeid. Daardoor kan er onder brede lagen van de bevolking betrokkenheid, medeleven bestaan met ontwikkelingen in de beroepsarbeid. Een bijna volledig geautomatiseerd productieproces (waar slechts de genoemde technokratische elite vat op heeft) leidt tot vervreemding van het vervaardigde produkt en uiteindelijk van de omringende wereld.
- Een democratisch opererend economisch systeem dient aangepast te worden aan de wensen die leven onder de bevolking. Werkloosheid wordt overwegend negatief gewaardeerd. In gewoon taalgebruik: veel werklozen raken geestelijk en lichamelijk in de vernieling. In de Nederlandse Grondwet is onlangs het recht op arbeid opgenomen. Zij die beroepsarbeid willen verrichten moeten dit ook kunnen. Voor bijvoorbeeld vrouwen is werkloosheid extra problematisch. Ten eerste eisen zij terecht hun recht op arbeid op. Ten tweede zal in de toekomst het percentage gehuwde vrouwen in de beroepsbevolking behoorlijk toenemen (Hamaker 1981, p.99).

Oorzaken werkloosheid; automatisering of economische crisis?

Omstreeks 1889 werkte zo'n derde van de Nederlandse beroepsbevolking in de landbouw en de visserij; zo'n 32% werkte in de nijverheid en 35,5% werkte in de handel, administratie en diensten. In 1980 werkte nog slechts 5,8% in de eerste sektor, 33,5% in de tweede sektor en 61% in de laatstgenoemde sektor (Hamaker 1981, p.26). Deze verschuivingen werden veroorzaakt door de uitstoot van arbeid als gevolg van mechanisering en automatisering. Dit proces vond plaats gedurende een periode van soms onderbroken economische groei. De absolute toename van de beroepsbevolking en de 'uitgestoten' (ook toen was werkloosheid geen pretje) konden worden geabsorbeerd in een expanderende economie. Nu de groei stagneerde en het proces van het vervangen van arbeid door kapitaal doorgaat, neemt de werkloosheid logischerwijs sterk toe. De grenzen aan de economische

groei zijn duidelijk zichtbaar en op veel terreinen reeds overschreden. Het zou verstandig zijn daar nu rekening mee te houden door bijvoorbeeld hoogstens een nul-groei na te streven. Werkloosheid moet opgelost worden door de feitelijke oorzaak - het proces van kapitaalintensivering - aan te pakken.

Gewenste oplossingen voor werkloosheid

De huidige ten onrechte dominerende opvattingen over de bestrijding van werkloosheid zijn gebaseerd op de gedachte van economische groei. De volgende scenario's passen in dit beeld: het konsumptie-scenario (stimulering van de vraag naar goederen en diensten, door middel van hogere lonen en lagere prijzen), het exportscenario (Nederlandse industrie opvijzelen door lagere lonen, lagere kollektieve uitgaven en dergelijke) en het aanbodscenario (knelpunten aan de aanbodzijde wegnemen).

Wij pleiten daarentegen voor een gekombineerde toepassing van het overheidsscenario (scheppen van werk in de kollektieve sektor (bejaardenzorg, openbaar vervoer en dergelijke), het herverdelings-scenario (arbeid eerlijk verdelen), het energie-/milieuscenario (stimulering van milieuvriendelijke en op energiebesparing gerichte activiteiten) en het door ons genoemde 'arbeidverruimingscenario'. De overheid dient arbeidsintensief produceren te bevorderen. Dit kan door de consumptie van aldus gemaakte goederen en aangeboden diensten te stimuleren door bijvoorbeeld prijsverlagingen. Wat nu geschiedt, namelijk het openbaar vervoer duurder maken en de uitgaven voor defensie vergroten, leidt tot tegenovergestelde effecten, nog meer werkloosheid. De overheid dient sterker dan nu op het terrein van de werkgelegenheid in te grijpen in het bedrijfsleven. Dit wordt nog te zeer gezien als een 'black box'. Aan overheidssubsidies voor investeringen dient de strenger dan nu gehanteerde voorwaarde van het scheppen van werk te worden verbonden. Tot slot uitleg over het arbeidsverruiming-scenario. Hiermee bedoelen wij een verbreding van het arbeidsbegrip. Arbeid omvat dan ook alle werkzaamheden in de officiële sfeer (doe-het-zelfen, huishoudelijk werk, vrijwilligerswerk en dergelijke). Het officiële werk dient dan qua maatschappelijke status en waardering een meer gelijke positie in te nemen t.o.v. de beroepsarbeid. Dit zou gestimuleerd

kunnen worden door de loskoppeling van beroepsarbeid en inkomen, door de invoering van het basisinkomen. Een andere mogelijkheid is het informele werk een officiëler karakter te verlenen door deze in een georganiseerd kader te laten verrichten, met behoud van uitkering of betaling van loon.

Beleidsdoelstellingen en kommentaar

We hebben laten zien, dat individualisering en privatisering een aantal zeer onwenselijke gevolgen hebben. Het recreatiebeleid zou deze maatschappelijke ontwikkelingen minstens van kritische kanttekeningen kunnen voorzien. Het beleid zou de voor de huidige situatie meer positieve ontwikkelingen van kollektivisering en maatschappij-betrokkenheid kunnen stimuleren. De realiteit is anders, over laatstgenoemde ontwikkelingen wordt met geen woord gerept. De ogenschijnlijke neutrale doelstelling (ten onrechte door de verschillende politieke partijen onderschreven) voor het lange termijn-beleid van het rijk voor de recreatie luidt: "bijdragen tot zelfontplooiing van de mens en beleving van natuur en cultuur" (CRM 1977, p.37). Nogmaals de Structuurvisie: "De netto vrije tijd, die overblijft na aftrek van arbeid en andere verplichte bezigheden, heeft als voornaamste kenmerk de vrijheid om te doen waar men zin in heeft. Die vrijheid van persoonlijke keuze is de kern van het recreatiebeleid" (CRM 1977, p.7). Beckers spreekt gezien eerstgenoemde doelstelling en de ontwikkelingen in het recreatiebeleid over een individualiserende en psychologiserende trend die uitstekend past in het ik-tijdperk. Het beleid is volgens hem gericht op de bevrediging van individuele behoeften (Beckers 1980, p.127, 130). In feite is het centraal stellen van de begrippen zelfontplooiing of individuele vrijheid ons inziens niet neutraal, doch eerder liberaal. Het mensbeeld van het liberalisme komt er immers grofweg op neer, dat de samenleving het meest gediend is met individuen, die hun persoonlijk belang en persoonlijke interessen zo optimaal mogelijk nastreven. Het ontplooiën van individuele capaciteiten is hiervoor een vereiste. Dat het recreatiebeleid (misschien onbedoeld?) liberaal van karakter is lijkt ook overeen te komen met een uitspraak van laatstgenoemde auteur. "Recreatiebeleid is immers per definitie niet primair op verandering gericht maar op het beschermen

en konserveren van bestaande machtsverhoudingen, systemen, tradities." (Beckers 1980, p.130).

Wij hebben gezien de konklusies uit het voorgaande de volgende bezwaren tegen het benadrukken van de individualiserende termen zelfontplooiing en persoonlijke vrijheid in het recreatiebeleid:

- Hoewel men onderkent, dat er 'achterstandsituaties' bestaan (waarvoor speciale voorzieningen worden gemaakt), suggereert men desondanks dat recreatie een gebied is waar de mensen werkelijk vrij zijn. We hebben aangetoond, dat er sprake is van een toenemende sociale ongelijkheid in vrije tijd en recreatie. Bovendien lieten we zien, dat vrije tijd voor een groot deel samenvalt met wonen, met de privésfeer. Een kenmerk van dit gedrag is de ingeperkte vrije keuze, vrijheid binnen kleine marges zonder maatschappelijke of politieke gevolgen. Tenslotte is recreatie niet vrij in sociologische zin. Het gedrag wordt gereguleerd door een hardnekkig waarden- en normenpatroon.

Bonthond (1981) heeft een aantal kritische kanttekeningen op een rijtje gezet bij het (eenzijdig) benadrukken van het begrip zelfontplooiing. Hiervoor heeft hij diverse auteurs (bijvoorbeeld Nijk (1978)) aangehaald. De kritiek die zij hebben wordt door mij grotendeels onderschreven. Het gaat kort opgesomd om de volgende punten:

- Het woord is omgeven door een aureool van heiligheid en onaanastbaarheid. Het gaat hier om een mythe die leidt tot overspannen verwachtingen. Volgens Maslow kan slechts 1% van de bevolking van de V.S. tot de zelfontplooiers worden gerekend. Als zelfontplooiing door slechts zo weinigen wordt bereikt is het misschien beter een andere doelstelling te kiezen.
- De zelfontplooiingsmythe neemt de religieuze funktie over. Zoals Marx de godsdienst als 'opium voor het volk' beschouwde, kunnen we nu wellicht aan deze mythe een dergelijke apathiserende werking toeschrijven.
- Aan de mythe ligt het volgende mensbeeld ten grondslag: De mens is goed, daarom kan en moet het 'uitvouwen' van de menselijke eigenschappen en capaciteiten optimaal bevorderd worden. Echter, ook onderdrukking, geweld en dergelijke zijn ons inziens voor een deel terug te voeren op persoonlijke eigenschappen. Moeten deze dan ook gestimuleerd worden?

- Aan de zelfontplooingsgedachte ligt de assumptie ten grondslag, dat dit zal leiden tot een meer leefbare samenleving, tot maatschappelijke ontplooiing. Deze vlieger gaat niet op, want zelfontplooiing is hoogstens mogelijk in de vrije tijd, de privésfeer, het wonen. We hebben reeds gezegd, dat de maatschappelijke en politieke gevolgen van het gedrag in deze sfeer zeer beperkt zijn.
- Een andere veronderstelling, die veelal verbonden lijkt met het idee van zelfontplooiing, is dat individuele ontplooiing los van sociale verbanden, sociale controle, de maatschappelijke kontekst, mogelijk is. Dit betwijfelen we zeer, mensen zijn sociale wezens, geen kluizenaars of heiligen. De maatschappelijke situatie moet 'zelfverwerkelijking' mogelijk maken en stimuleren. Wat heeft een werkloze aan het op zoek gaan naar zichzelf, als hij of zij zich overbodig voelt gemaakt door onze produktiewijze?

Pleidooi voor kollektivisering en maatschappij-betrokkenheid

We verwachten, dat het voortduren van de economische crisis uiteindelijk zal leiden tot stabilisatie van individualiserende en privatiserende tendensen. Eveneens verwachten we, dat in de jaren tachtig kollektiviserende en op de maatschappij betrokken ontwikkelingen versterkt zullen worden. Daarmee zal op de lange duur de eenzijdige gerichtheid op zelfontplooiing in de samenleving waarschijnlijk minder worden.

Vooralsnog is er in het algemeen sprake van een te overheersende oriëntering op het individuele en het geprivatiseerde. Het beleid van overheden en instanties op het gebied van stedenbouw, woningbouw, vrije tijd en recreatie, edukatie, zorg etcetera, dient op kollektiviserende en op de maatschappij betrokken ontwikkelingen in te spelen en ze te stimuleren door er voorwaarden voor te scheppen. In het beleid met betrekking tot vrije tijd en recreatie is het wonen daarvoor het aanknopingspunt bij uitstek. We hebben gezien (zie hoofdstuk VI) op de verlangens en wensen onder bewoners voor meer gemeenschappelijkheid (onder andere qua voorzieningen, woningbouw).

In dit verband wijzen we op de positieve gevolgen voor de kwaliteit van het wonen, die kunnen ontstaan door het meer betrekken van

de bewoners bij de planning, uitvoer en beheer van (voorzieningen in) de woonomgeving. Reeds in 1970 toonde het onderzoeks-experiment van Ackermans aan, hoe het gebruik van een openbare speelgelegenheid verschilt, al naar gelang de mate waarin de bewoners hebben meegewerkt aan de totstandkoming (Ackermans, 1970). Het meer democratisch opgezette terrein werd intensiever benut en meer door kinderen uit de direkte omgeving (in vergelijking tot het autoritair geplande terrein).

Het is aannemelijk, dat in veel gevallen de betrokkenheid op en het gebruik van de openbare ruimte (straat, groen, buurthuizen en dergelijke) zal toenemen als de doelgroep intensief meewerkt aan de planning, inrichting en beheer daarvan. Kollektiviserende en op de maatschappij betrokken tendensen kunnen erdoor versterkt worden. Dit geldt ook voor het recreatiebeleid in het algemeen (ten aanzien van zowel wonen, werken en recreatie). Volgens Beckers is echter de direkte invloed van de burger op het recreatiebeleid nog steeds gering (Beckers 1980, p.128).

Tot slot waarschuwen we voor een foutieve interpretatie van de door ons gewaardeerde bevordering van deze tendensen. In de jaren vijftig werd er geappelleerd aan de opofferingsbereidheid, het gemeenschapsbesef van de burgers. Niet enkel voor de wederopbouw van onze samenleving, doch ook om sociaal- en christendemokratische doelen te verwezenlijken. Dit kwam mede tot uitdrukking in de stedenbouwkundige konsepten uit deze periode. Ook nu weer zien we deze oproep tot opoffering. In een artikel in de Volkskrant ("Verwende verzorgingsstaat voorbij"), spreekt Van Agt over een klimaat, een levensstijl, "die mensen ongelukkig en opstandig maakt, die de samenleving onbestuurbaar maakt." (22) Aan de ene kant lijkt hij te streven naar beheersing van de maatschappij, aan de andere kant roept hij op tot gemeenschapsbesef, misschien om de huidige politiek van bezuiniging te legitimeren (en op dit terrein terugtrekking van de overheid te rechtvaardigen).

Met onze pleidooi voor kollektivisering en maatschappelijke betrokkenheid hebben wij ten eerste niet de beheersing van de samenleving op het oog voor nationaal-politieke doelstellingen. Ten tweede pleiten wij niet voor opoffering van het individu voor de gemeenschap of voor kritiekloze medewerking aan gemeenschappelijke taken. Ten derde lijkt het onrechtvaardig te bezuinigen op die kollektieve

uitgaven, waarop de lage sociaal-ekonomische categorieën nu sterk zijn aangewezen. Ten vierde lijkt het nogal simplistisch om te beweren, dat bijvoorbeeld het snijden in de gezinshulp, plotseling afdoende zal worden opgevangen door een leger van vrijwilligers die hier hun vrije tijd voor beschikbaar zouden hebben.

De konklusie is, dat we het gewenst achten kollektiviserende en op het maatschappelijke betrokken tendensen te stimuleren (inklusief het bevorderen van een intensieve deelname van de bevolking aan de planning en het beleid ten aanzien van de vrije tijd). Daarbij is het doel een opbouw van de samenleving die veel meer dan nu het geval is wordt ingericht door de bewoners zelf in overeenstemming met hun wensen en eisen. Het is niet gewenst de beleidsdoelstellingen van het (eenzijdig) benadrukken en stimuleren van zelfontplooiing en persoonlijke vrijheid te handhaven. Het dient in de jaren tachtig te gaan om het bevorderen van het gemeenschaps- en verantwoordelijkheidsbesef ten behoeve van het oplossen van de problemen van deze samenleving.

Tot slot

Ik hoop met het behandelen van de voorgaande onderwerpen te hebben bijgedragen aan de diskussie over de keuzen waar het rekreatiebeleid in de komende jaren voor zal komen te staan. Deze keuzen betreffen onzes inziens ten eerste de probleemvelden waaraan het beleid meer aandacht zou moeten schenken. Deze zijn:

- 1) Toenemende sociale ongelijkheid in het rekreatiegedrag.
- 2) Toenemende werkloosheid en de hiermee verbonden problemen in de vrijetijdsbesteding.
- 3) Het toenemend belang van rekreatie in de woonomgeving.

Ten tweede betreffen deze keuzen de doelstellingen in het rekreatiebeleid van gemeenten, provincies en het rijk. Deze zouden kunnen luiden:

- 1) Het streven naar een intensieve deelname van de bevolking aan de totstandkoming van het rekreatiebeleid.
- 2) In plaats van het benadrukken en bevorderen van zelfontplooiing en individuele vrijheid dienen kollektiviserende en op de maatschappij betrokken ontwikkelingen te worden gestimuleerd.

3) In samenhang hiermee het afremmen van individualiserende en privatiserende ontwikkelingen in het recreatiegedrag.

Bovengenoemde keuzen dienen voort te vloeien uit een integrale visie op het recreatiegedrag. Een visie waarin de keuzen en uitgangspunten expliciet worden gemaakt en die primair gebaseerd zijn op de wensen van de betrokkenen, om wiens belang het gaat. Slechts dan kan het recreatiebeleid meer stimulerend en dienstbaar worden voor de huidige en toekomstige problemen van de samenleving.

NOTEN

- (1) Onderzoek verricht door het N.S.S., aangehaald in: Marketing Data B.V. (1981), De invloed van de ekonomie op de konsumptieve bestedingen (Amsterdam): p. 38.
- (2) Cijfers aangehaald bij Verkade, J.C. en Verkade, J.H.E. (1983), Cijfers over bevolking, arbeidsmarkt, produktie en consumptie in: Recreatie XXI (1): p. 25-30.
- (3) Cijfers komen uit het Werknemersbudgetonderzoek 1974/1975. Zie publikatie in CBS Maandschrift 1977.
- (4) Zie Doorlopend Budgetonderzoek, CBS, 1978. Aangehaald op p. 309. Sociaal en Cultureel Rapport 1982.
- (5) CBS Maandstatistiek 1982 (9).
- (6) Statistisch Zakboek 1982, p. 300.
- (7) Zie: Kelly, J.R. (1982), Leisure.; Onderzoek aangehaald bij Coppock en Duffield (1975): p. 25.; National Outdoor Recreation Trends Symposium 1980, Proceedings Volume I, p. 63.
- (8) CBS Maandschrift, 1982 (9): p. 792.
- (9) CBS Sociale Maandstatistiek, 1982 (9).
- (10) Zie bijv. in Recreatie XX (7): p. 2.
- (11) Zie Vuijsje, H. (januari 1983), Moraal '80, Schuld & Boete in: Haagse Post 8 januari 1983: p. 57. Het artikel gaat over de 'ik-filosofie en de economische crisis.
- (12) Dit blijkt uit gegevens uit het onderzoek: 'Socialisatie en vrijetijdsge-drag', Sociologisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht, Kamphorst en Spruijt. Aangehaald in: Recreatie '98, uitgave Stichting Recreatie 1978, p. 47.
- (13) Recrea plus (1983), onafhankelijk vakblad voor de recreatiesector (20): p. 25.
- (14) Cijfers komen uit onderzoek van Interview B.V. (1978), Sportbeoefening in Nederland (Amsterdam). Aangehaald bij Withagen (1981): p. 353.

- (15) NRIT/Interact B.V. (1981), Continue Vakantie-Onderzoek. Algemene resultaten 1980. NRIT/Interact B.V. (1982), Continu Vakantie-Onderzoek. Algemene resultaten 1981. Beide onderzoeken komen ongeveer op deze konklusie uit.
- (16) CBS (1982), Mededelingen nr. 1140 (Voorburg).
- (17) Zie: NRIT/Interact B.V. (1982), Continu Vakantie-Onderzoek. Trouw, 12-11-'82, "Recron: meer toeristen maar dalende omzetten".
- (18) CBS (1980), Sociaal-cultureel kwartaalbericht 1980 II (2): p. 52.
- (19) Trouw, 12-11-82: "Recron: meer toeristen maar dalende omzetten".
- (20) Gegevens komen uit Mededeling NSS. Aangehaald in de Volkskrant 24-11-78.
- (21) Waterkampioen, nr. 9, 1982.
- (22) Van Agt, Volkskrant 24-8-82.

LITERATUURLIJST

- Ackermans, E. (1970), De woonomgeving als speelgelegenheid (Groningen: Wolters-Noordhof N.V.)
- Bakker, I. (1978), Buurtleven in oude wijken. Een literatuurstudie voor rekreatiesociologie over het effect van kulturele en structurele kenmerken van groepen buurtbewoners op het recreatiegedrag in stedelijke arbeiderswijken (Wageningen)
- Beckers, Th.A.M. (1977), De mythe van de vrijetijdsmaatschappij, in: Intermediair XIII (49)
- Beckers, Th.A.M. (1977), Inleiding in de rekreatiesociologie. Interne publikatie (Wageningen: Landbouwhogeschool)
- Beckers, Th.A.M. (1978), 's Morgens jagen, 's middags vissen, 's avonds veeten en kritiseren. Arbeid en recreatie in 1998, een concrete utopie, in: Recreatie '98 (Den Haag: uitgave Stichting Recreatie)
- Beckers, Th.A.M. (1980), De ontbrekende schakel in het recreatiebeleid, in: Recreatie 1980 (6)
- Beljon, J. (1983), Consumptieve bestedingsmogelijkheden bij werkloosheid, in: Sociaal Bestek (35): p. 405-422
- Bijsterveld, Q.M. van (1981), Vrije tijd en recreatie, in: Sociale Kaart van Nederland, L. Rademaker (red.), 2 schetsen van toekomstperspectieven en mogelijke alternatieven binnen de belangrijkste sectoren van de Nederlandse samenleving
- Blokland, H. (1981), Wonen met meer vrije tijd (Delft: T.H., p. 150)
- Boer, de en Meester (1981), Toerisme en natuur in Gelderland (Wageningen: Landbouwhogeschool Vakgroep Sociologie en Sociografie)
- Boer, C. de (1979), Recreatie en leefstijl van de geoefende en ongeschoolde arbeiders. Op zoek naar sociale ongelijkheid in de recreatie. Literatuurstudie skriptie (Wageningen: Landbouwhogeschool)
- Bonthond, W. (1981), Individualisering, zelfontplooiing en vrije tijd. (Skriptie Wageningen: Landbouwhogeschool Vakgroep Sociologie en Sociografie)
- Broekman, F. (1980), Beschikbare en benodigde tijd. Een analyse van de betekenis van vrije tijd voor het consumentengedrag in de korte en in de lange periode (Leiden, Antwerpen: H.E. Stenfert Kroese B.V.)
- Coppock, Duffield (1975), Recreation in the Countryside. A spatial analysis (New York: St. Martin's Press)

- Crespi, I. (1968), The social significance of card playing as a leisure time activity, in: M. Truzzi (ed.) *Sociology and everyday life* (uitgeverij Englewood Cliffs): p. 101-109. Aangehaald bij C. de Boer (1979) p. 51
- C.R.M. (1977), *Structuurvisie Openluchtrecreatie* (Den Haag: Staatsuitgeverij)
- Diekstra, Moritz (1982), De ontredenderende werkloosheid. Analyse van de beleving van non-activiteit in: Heertje, Van der Wolk (1982), *Werkloosheid Verwording en Verwachting*, p. 125
- Driessen, F.M.H.M. (1978), Notitie over levensstijlen, eerste tussenrapport project 'Kwaliteit van het stedelijk leefmilieu'. Sociaal Culturele Wetenschappen (Utrecht), aangehaald bij Hogervorst e.a. (1979), p. 74
- Eind, A. van 't, M. ter Veer-Bos en Th.A.M. Beckers (1981), *Huisvrouwen uit of thuis. De rekreatie van huisvrouwen in de woonomgeving deel 2* (Wageningen: Vakgroep Sociologie en Sociografie)
- E.T.I. (juli 1982), De economische recessie en de Zuidhollandse economie, Stichting Economisch-Technologisch Instituut voor Zuid-Holland, p. 29
- Felson, M. (1976), The differentiation of material lifestyles, 1975-1966, in: Social Indicator Research (3), aangehaald bij Hogervorst e.a. (1979), p. 74
- Giljam, M. (1983), *Werkloosheid en vrije tijd. Enkele kernaspecten nader bekeken, Recreatie* 21 (1): p. 11-24
- Goede, de en Maassen (1982), Werklozen, arbeidsongeschikten en de publieke opinie, in: Intermediair oktober 1982
- Goedhart, T. (1977), De keuze tussen inkomen en vrije tijd, in: Sociale Maandstatistiek 1977 (2)
- Grazia, S. de (1962), *Of time work and leisure* (New York)
- Groffen, W. (1967), *Keuzeprocessen in de vrije tijd, Intern rapport* (Groningen)
- Haas, de en Sliepen (NRIT: 1982), *Duurzame recreatiegoederen*, in: Recreatievoorzieningen (6)
- Hamaker, H.G. (1981), Het toekomstperspectief voor ons arbeidsbestel, in: *Arbeid, beroep en samenleving. Onder redactie van H.G. Hamaker* (Assen: Van Gorcum)
- Hamaker, H.G. (1981), *Inleiding, ontwikkelingen in arbeid en beroep*, in: *Arbeid, beroep en samenleving. Onder redactie van H.G. Hamaker* (Assen: Van Gorcum)
- Heertje, A. en E. van der Wolk (1982), *Werkloosheid Verwording en Verwachting. De economische crisis en haar slachtoffers* (Amsterdam: Keesing Boeken)
- Heide, R.H. ter (1982), Waar bleven de recreanten in 1981, in: Recreatievoorzieningen 1982 (3): p. 125
- Hofstee, E.W. (1980), *Vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid. Afscheidscollage* uitgesproken door E.W. Hofstee 30 oktober 1980

- Hogervorst e.a. (1979), Konsumptieverandering in maatschappelijk perspectief. Vakgroep Planning en Beleid, Sociologisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht. W.R.R. Voorstudies en achtergronden.
- Hovens, N. (1982), Produktontwikkeling in kleine bedrijven, een keuze uit knelpunten. Afstudeerscriptie (Eindhoven: T.H. afdeling Bedrijfskunde)
- I.T.S. (1976), Openluchtrecreatie in Gelderland. Een onderzoek onder inwoners van de provincie Gelderland naar het recreatieve gedrag in de openlucht tijdens het weekend (Nijmegen), aangehaald bij De Boer en Meester (1981), p. 76
- Jehoel-Gijsbers, G. en Th. Schepens (IVA; 1981), Gedeelde arbeid: gedeelde vreugd. Een studie over arbeidsduurverkorting
- Jih-Min-Yu (1977), Empirical typologies for leisure participation patterns and socio-economic characteristics (University of Illinois)
- Kamphorst, T.J. (1969), De sportvisserij in Midden Utrecht, Mededelingen van het Sociologisch instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht (Utrecht)
- Karsten, L. (1981), Recreatie van binnenstadbewoners. Een explorerend onderzoek naar de vrijetijdsbesteding en -beleving van in de binnenstad wonende leden van een- en tweepersoonshuishoudens (Delft: T.H., ISO)
- Kelly, J.R. (1982), Leisure (Englewood Cliffs, New Jersey: Prectice-Hall Inc.)
- Knopen, Rossum, Woldringh (1980), Leven met de bijstand: Interimrapport over de levensomstandigheden van een aantal bijstandontvangers en hun beleving daarvan (Nijmegen)
- Knulst, W. (1977), Een week tijd; rapport van een onderzoek naar de tijdbesteding van de Nederlandse bevolking in oktober 1975, Sociaal en Cultureel Planbureau (Den Haag)
- Koerse, W. (1975), De samenloze samenleving, in: Wonen-TA/BK, (22)
- Koopmans e.a. (IVA, 1977), Onderzoek onder werklozen, deel I en deel II
- Kropman, Manders (ITS; 1974), Sportbeoefening en zijn organisatiegraad in Nederland (Nijmegen)
- Lange, de (1982), in: Arbeidsethos in Nederland in de jaren '80. Congresbundel t.g.v. elfde lustrum T.S.C. St. Olof (Tilburg). Aangehaald bij M. van Thiel (1982), Arbeidsethos, skriptie (Wageningen, Landbouwhogeschool, vakgroep Sociologie en Sociografie)
- Lasch (1978), The culture of narcissism. American life in an age of diminishing expectations (New York: W.W. Norton & Company Inc.) Zie de bespreking hiervan door Haberstadt-Freud in: Intermediair 1982 XVIII (18)
- Linder, S.B. (1970), The harried leisure class (New York and London)
- Marketing Data B.V. (1981), De invloed van de economie op de konsumptieve bestedingen (Amsterdam)

- Matthijssen, Schootbrugge, Smith (1982), 1990 is vandaag begonnen (Utrecht, Antwerpen: Spectrum)
- Meadows, D. (1972), Rapport van de Club van Rome (Utrecht, Antwerpen: Spectrum)
Aangehaald bij C. Bos, Niet-groei als alternatief, in: Wingens, Pronk, De Gans (1980), Passen op de plaats (Utrecht: Bohn, Scheltema en Holkema):
p. 43
- Merens-Riedstra (1978), Leven zonder werk, een sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar arbeidsongeschiktheid, eindverslag NIPG/TNO (Leiden)
- Murphy, J.F. (1981), Concepts of leisure. Second edition (Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall Inc.)
- National Outdoor Recreation Trends Symposium (1980), Proceedings, National Outdoor Recreation Trends Symposium 1980 Volume I
- Nienhuis, Verhey en Westerloo (1979), De vlucht in de stacaravan, in: Vrij Nederland kleurenkatern 25-8-1979
- Nijhoff, G. (1978), Individualisering en uitstoting, Van maatschappelijk probleem naar psychische stoornis. Link Paperback 11 (Nijmegen)
- Nijk, A.J. (1978), De mythe van de zelfontplooiing (Meppel)
- N.R.I.T. (1978), Niet-vakantiegangers. Een analyse van het (non)vakantiepatroon van de Nederlander in de periode 1971 tot en met 1973 (Breda)
- N.R.I.T./Interact B.V. (1981), Kontinu Vakantie-Onderzoek, Algemene Resultaten 1980
- N.R.I.T./Interact B.V. (1982), Kontinu Vakantie-Onderzoek, Algemene Resultaten 1981
- Openbaar Lichaam Rijnmond (maart 1974), Geïntegreerd Milieuonderzoek. Interim-rapport, p. 77
- Pilot National Recreation Survey (1965), aangehaald bij Coppock and Duffield (1975), p. 26
- Regt, A.J. de (1977), Arbeiderssubcultuur in Engeland en Nederland: een vergelijking, in: Sociologische Gids XXIV (5)
- Rodermond, J. (1980), Wijk en buurt: ontwikkelingen in de ruimtelijke vormgeving, in: Broekman, H., H. Brouwe en N. Nelissen (red.) (1980), Wijk, buurt en welzijn (Alphen a/d Rijn, Brussel: Samson)
- S.B.N.R.M. (juni 1982), Arbeidstijdverkortings en vrije tijd. Interne nota C.R.M.
- Schat, Tacke (1980), Enkele ruimtelijke aspecten van toenemende vrije tijd (Delft: T.H.)
- Scitovsky, T. (1965), Papers on Welfare and Growth (London)
- Schuyt (1982), Toenemende werkloosheid in maatschappelijk perspectief, in: Heertje, Van der Wolk (1982), Werkloosheid Verwording en Verwachting

- Simonse, J. (1977), Belemmerde kansen. Sociologie van de volksbuurt (Alphen a/d Rijn)
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1978), Sociaal en Cultureel Rapport 1978 (Den Haag: Staatsuitgeverij)
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1980), Sociaal en Cultureel Rapport 1980 (Den Haag: Staatsuitgeverij)
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1982), Sociaal en Cultureel Rapport 1982 (Den Haag: Staatsuitgeverij)
- Stadsontwikkeling, Secretarie Afdeling S.R.Z. & O.G. (september 1981), Buurtparken, een onderzoek naar het gebruik en het functioneren van een viertal Rotterdamse buurtparken. Samenvatting (Rotterdam)
- Stichting Konsumenten Kontakt (1979), Zwartboek Campings. Een rapport over de problematiek van mensen met een vaste seizoen- of jaarplaats op een camping. Konsumenten-blauwdruk no. 3
- Stutz, F.P. (1973), Intra-Urban Social Visiting and Leisure Behaviour, Journal of Leisure Research volume 1 (1)
- SWOKA (1981), Vakantieuitgaven en preferentievorming. J. Buyze in samenwerking met COEPS (Leiden, Den Haag)
- Thompson, Thinsley (1978), Income expenditures for recreation, Journal of Leisure Research volume 10 (4)
- Vink, G. de en M. van Wijngaarden (1983), Specifieke mogelijkheden voor werklozen in de vrijetijdssfeer? Recreatie XXI (1)
- Vink, G. de (1983), Vrije tijd en de economische crisis, in: Recreatie XXI (1)
- Vuysje, H. (1983), Schuld & Boete. Moraal '80, in: Haagse Post 8 januari 1983, p. 57
- Welthers, L.A. (1978), Werk en werken aan de toekomst: illusie en verbeelding, in: Recreatie '98 (Den Haag: uitgave Stichting Recreatie)
- Wezel, J.A.M. van (1981), Arbeidsmarktbeleid in de verzorgingsstaat, in: Arbeid, beroep en samenleving. Onder redactie van H.G. Hamaker (Assen: Van Gorcum)
- Wiebrens, C.J. (1981), Inkomen en rondkomen. De financiële positie van huishoudens in Nederland. Sociaal en Cultureel Planbureau. Sociale en Culturele Studies-2 (Den Haag: Staatsuitgeverij)
- Wilson (1980), Leisure and the private sphere, in: Loisir et société III (2), Aangehaald bij W. Bonthond (1981)
- Wippler, R. (1968), Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag (Assen)
- Withagen, J.C.M. (1978), Toekomstbeschrijving uitgaande van de ongelijkheid in het gedragspatroon van de leden van de huishouding, zich manifesterend in individuele recreatieve activiteiten, in: Recreatie '98 (Den Haag: Stichting Recreatie)

- Withagen, J.C.M. (1981), Vrije tijd en recreatie, in: L. Rademaker (red.), Sociale Kaart van Nederland 4, sociale kerngegevens van de belangrijkste sectoren van de Nederlandse samenleving, p. 340
- Wolf, de en Van Empel (1982), Het verborgen banenplan, in: Haagse Post, artikelenreeks vanaf 23-1-1982
- W.R.R. (1981), Consumptiebeleid van de werkgelegenheid (Den Haag: Staatsuitgeverij)
- Yankelovich, D. (1981), New Rules. Nederlandse vertaling: Nieuwe Regels (1982) (Ambo), Discussie tussen Lasch (1978) en Yankelovich, in: Intermediair XVIII (14)
- Zanders, H. e.a. (1977), Kwaliteit van arbeid 1977, aangehaald bij Jehoel-Gijsbers en Schepens, p. 29
- Zijderveld, A.C. (1971), De abstracte samenleving (Meppel), aangehaald bij Bonthond, W. (1981)
- Zijderveld, A.C. (1979), Het ethos van de verzorgingsstaat, in: Sociale Wetenschappen 1979 (3)
- Zuzanek, J. (1974), Society of leisure or the harried leisure class?, in: Journal of Leisure Research volume 6 (4)

BIJLAGE

ad pag. 61

Gemiddelde tijdsbesteding aan 15 soorten bezigheden in uren per week naar gewerkte uren

		Aantal uren gewerkt in de week						
Aktiviteitengroepen		0	0.25- 10.50 uur	10.75- 20.50 uur	20.75- 30.50 uur	30.75- 40.50 uur	40.75- 50.50 uur	50.75 en meer
Uren huishoudelijk werk	mannen*	12,4	4,0	3,2	2,9	2,5	2,6	0,8
	vrouwen*	26,0	24,7	22,7	18,5	8,8	8,3	--**
Uren kinderverzor- ging	mannen*	2,3	2,2	1,3	1,3	2,1	1,6	0,9
	vrouwen*	6,7	2,6	5,3	1,4	1,0	0,3	--
Uren boodschappen	mannen*	5,0	3,6	4,3	3,5	2,6	2,0	1,7
	vrouwen*	6,2	6,0	5,8	5,4	4,1	3,4	--
Totaal huishou- ding en gezin	mannen*	19,7	9,8	8,8	7,7	5,2	5,2	3,4
	vrouwen*	38,9	36,9	33,8	25,2	13,9	12,0	--
Uren persoonlijke verzorging	mannen*	6,2	6,1	5,7	4,9	5,7	5,3	4,8
	vrouwen	5,5	5,6	5,1	6,0	5,7	5,9	--
Uren eten, drinken	mannen	10,9	13,0	12,2	10,5	11,1	10,6	10,7
	vrouwen	10,4	10,0	9,4	9,6	9,9	9,5	--
Uren slapen	mannen*	62,1	62,6	62,3	57,7	56,8	56,0	52,0
	vrouwen*	60,5	58,3	60,2	57,9	58,3	57,5	--
Totaal dagelijkse behoeften	mannen*	79,2	81,7	80,2	73,1	73,6	71,9	67,5
	vrouwen*	76,4	73,9	74,7	73,5	73,9	72,9	--
Uren t.v. en radio	mannen*	17,7	18,0	12,8	15,5	11,4	11,6	9,1
	vrouwen*	11,0	9,4	8,7	8,6	7,3	5,4	--
Uren lezen	mannen*	7,5	8,2	9,3	8,0	5,7	5,1	3,7
	vrouwen*	6,2	6,1	4,9	5,2	4,3	3,6	--
Totaal massamedia	mannen*	25,2	26,2	22,1	23,5	17,1	16,7	12,8
	vrouwen*	17,2	15,5	13,6	13,8	11,6	9,0	--
Uren sociale contacten	mannen*	13,9	14,3	12,3	9,9	10,3	8,5	8,3
	vrouwen*	13,7	13,9	11,1	12,1	10,3	11,1	--
Uren recreatie buiten	mannen*	1,8	1,5	2,3	1,7	1,1	0,8	0,3
	vrouwen	0,5	0,5	0,5	0,3	0,5	1,0	--
Uren hobbies, sport en spel	mannen*	5,4	5,1	7,9	3,7	4,5	3,7	2,3
	vrouwen*	6,0	5,2	3,5	4,1	4,3	5,1	--

		Aantal uren gewerkt in de week						
Aktiviteitengroepen		0	0.25- 10.50 uur	10.75- 20.50 uur	20.75- 30.50 uur	30.75- 40.50 uur	40.75- 50.50 uur	50.75- en meer
Uren verzorging	mannen*	5,5	7,4	4,5	4,8	3,1	3,1	3,0
huis, tuin, plan-	vrouwen*	3,0	2,4	3,1	3,1	1,5	1,2	--
ten, dieren								
Totaal actieve	mannen*	12,7	14,0	14,7	10,2	8,7	7,6	5,6
vrijetijdsbeste-	vrouwen*	9,0	8,1	7,1	7,5	6,3	6,3	--
ding								
Uren uitgaan	mannen*	5,6	5,8	4,0	6,5	5,5	5,2	6,2
	vrouwen*	4,1	6,3	4,2	4,8	7,5	6,4	--
Overige: luieren,	mannen*	11,7	11,2	10,7	9,6	8,5	6,6	3,4
vorming, partici-	vrouwen	8,3	8,4	8,2	5,4	6,3	5,6	--
patie, diversen								

* Verbanden die op 1% niveau significant zijn

** Te klein aantal waarnemingen

Bron: W. Knulst, Een week tijd, Sociaal en Cultureel Planbureau, 's-Gravenhage, 1977, pag. 60.

Gemiddelde tijdsbesteding van enige bevolkingscategorieën in % van de totale tijd per week (ongewogen) 1975-1980 (bevolking van 12 jaar en ouder) 1% = 100 minuten.

	arbeid		huish./ gezinstitaken		slapen, eten, persoonlijke verzorging		onderwijs, ont.		vrijetijds- bezigheden		overige	
	1975	1980	1975	1980	1975	1980	1975	1980	1975	1980	1975	1980
gehele bev. (12 jaar. e.o)	8,2	7,7	13,4	13,6	45,0	45,5	3,9	4,0	27,7	27,4	1,7	1,9
mannen	14,9	13,0	5,2	5,7	44,7	45,4	4,7	5,0	28,8	28,9	1,6	2,0
vrouwen	3,2	3,8	19,5	19,4	45,3	45,4	3,4	3,2	26,9	26,2	1,7	1,9
12-19 jaar	4,0	3,4	4,0	4,3	46,6	47,0	18,4	18,2	25,4	24,6	1,5	2,5
20-34 jaar	10,4	10,6	16,5	16,1	43,5	44,0	1,7	2,0	26,7	25,6	1,3	1,7
35-49 jaar	10,3	9,8	14,8	16,6	44,6	44,5	0,9	1,1	27,2	26,3	2,1	1,8
50-64 jaar	7,8	5,4	13,5	13,6	46,4	46,6	0,3	0,5	30,2	31,8	1,7	2,1
65 jaar e.o.	1,1	0,5	13,3	12,5	48,4	48,8	0,1	0,4	34,8	35,6	2,2	2,2
werkende mannen 20 uur per week	26,0	25,2	3,8	4,6	42,7	43,0	0,8	1,1	25,4	24,7	1,2	1,4
werkende vrouwen 20 uur per week	21,6	21,9	9,7	9,5	43,7	43,9	1,2	1,1	22,5	22,2	1,2	1,4
niet-actieven 65 jaar	--	--	10,8	11,0	48,6	47,6	0,5	0,8	38,0	38,1	2,1	2,5
huishoudvrouwen	0,8	0,6	23,6	24,2	45,2	45,3	0,6	0,7	28,0	27,3	1,7	1,8
gepensioneerde mannen	1,3	0,8	10,1	8,7	48,3	48,9	0,2	0,6	37,5	38,8	2,4	2,3
studenten, scholieren	1,4	1,4	3,8	4,0	46,5	46,6	21,6	20,5	25,2	25,0	1,4	2,5

Bron: Tijdsbestedingsonderzoek 1975 en 1980, SCR 1982

ad pag. 84

Lidmaatschap van politieke partijen, belangenorganisaties en verenigingen onder de bevolking van 18 jaar en ouder (in procenten)

	1963	1974	1977	1980
verenigingen met godsdienstig doel	5	5	5	8
vrouwenverenigingen of -bonden*	14	14	14	14
jeugdverenigingen, clubhuizen	3	4	3	4
zang-, muziek- of toneelverenigingen**	5	6	7	9
hobbyverenigingen	4	6	6	7
sportverenigingen	15	20	20	26
politieke partijen en verenigingen	8	8	9	12
werknemers- en werkgeversorganisaties	-	22	23	25

* Geldt voor vrouwelijke bevolking van 18 jaar en ouder

** In 1977 en 1980 is, in afwijking tot voorgaande jaren, afzonderlijk naar elk der drie verenigingen gevraagd

Bron: C.B.S., Vrijtijdsbesteding in Nederland 1962/1963, deel 7, Verenigingsleven, zomer 1963, Zeist 1964; Leefsituatie-onderzoek 1974, 1977 en 1980; SCR 1982, pag. 146.

21 AUG. 1985

28 SEP. 1984

14 FEB. 1984

14 MEI 1984

MEDEDELINGEN VAN DE VAKGROEPEN SOCIOLOGIE AAN DE LANDBOUWHOGESCHOOL

Reeds verschenen publicaties (titles available):

Prijs/Price*

1.	E.W. Hofstee (1982), Differentiële Sociologie in kort bestek. Schets van de differentiële sociologie en haar functie in het concrete sociaal-wetenschappelijk onder-	fl. 5,00
2.	steden. Een literatuur-	fl. 7,50
3.	(1982), Man and Manihot. a Cultivators, 185 p.	fl. 16,50
4.	ap. Verslag van een onderzoek naar een bij-, 130 p. (code nr.	fl. 12,50
5.	2), Man and Manihot. aphy on Cassava Culti- indians, 170 p. (code	fl. 15,00
6.	tot echtscheiding; 2 p. (code nr. 06342401)	fl. 45,00
7.	drag en economische 5)	fl. 14,00
8.	ing publications):	
8.	Theo Beckers (1983), Planning voor vrijheid, 456 p. (code nr. 06342609)	fl. 40,00

* Prijs inclusief verzendkosten (postage and handling included)

BESTELLINGEN voor bovenstaande publicaties kunnen schriftelijk geplaatst worden bij:

Landbouwhogeschool, Centraal Magazijn
De Dreijen 4, 6703 BC Wageningen

onder vermelding van volledige titel en codenummer. Een rekening wordt met de bestelde publicatie(s) toegezonden.

ORDERS of the publications mentioned above should be requested by mail (mentioning the full title and code number) from:

Agricultural University, Centraal Magazijn
De Dreijen 4, 6703 BC Wageningen, The Netherlands

A bill will be enclosed with the publication(s) ordered.

WAGENINGEN UR
For quality of lifeWageningen UR library
P.O.Box 9100
6700 HA Wageningen
the Netherlands
www.library.wur.nl

10000910122708